

**Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка**

В. І. ШКОЛЯРЕНКО

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ І ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ
АСПЕКТИ**

Методичний посібник

Суми – 2019

УДК 81'25(075)

Ш67

Друкується згідно з рішенням
вченої ради факультету іноземної та слов'янської філології
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол №10 від 29 травня 2019 р.)

Рецензенти:

Гамзюк М.В., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету

Горболіс Л.М., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Школярєнко В. І.

Ш67 Актуальні питання сучасної лінгвістики: порівняльно-типологічний і перекладацький аспекти: методичний посібник. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. – 126 с.

Методичний посібник містить огляд основних здобутків сучасних лінгвістичних теорій з проблем порівняльно-типологічної, контрастивної, конфронтативної лінгвістики, перекладу, перелік питань практичних і самостійних модулів, питання для самоконтролю та заліків, завдання до автентичних текстів, тести та список літератури.

УДК 81'25(075)

© Школярєнко В. І., 2019

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1 Порівняльно-історичний підхід у сучасному мовознавстві.....	6
1.1. Різні аспекти мовознавства XVIII століття. Виникнення порівняльного історичного мовознавства.....	6
1.2. Основоположники порівняльного історичного мовознавства.....	10
1.3. Натуралізм в мовознавстві.....	17
1.4. Лінгвістична система Вільгельма фон Гумбольдта.....	25
1.5. Психологічний напрямок в мовознавстві.....	34
1.6. Младограматичний напрямок в мовознавстві.....	38
1.7. Лінгвістичні школи в Росії XIX століття.....	43
1.8. Лінгвістичні школи 20-го століття.....	48
1.9. Діалектологія та лінгвістична географія.....	51
1.10. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра.....	55
1.11. Сучасна зіставна лексикологія.....	62
1.12. Модулі самостійної роботи.....	64
1.13. Питання для самоконтролю.....	65
1.14. Тест.....	65
Література до розділу 1.....	70
Розділ 2 Аспекти дослідження перекладу.....	73
2.1. Переклад як діяльність.....	75
2.2. Вихідний текст як основа перекладацьких дій.....	88
2.3. Лінгвокомунікативні аспекти перекладу.....	100
2.4. Лінгвоетнічний бар'єр в процесі перекладу.....	107
2.5. Жанрово-стилістичні особливості перекладу.....	114
2.6. Міжкультурний аспект у перекладі.....	124
Література до розділу 2.....	146

ПЕРЕДМОВА

Лінгвістика нового часу активно вивчає взаємодію і взаємозв'язок ментальності як структури колективної свідомості певного етносу та мовної системи як плану вираження першої. Методичний посібник «Актуальні питання сучасної лінгвістики: порівняльно-типологічний і перекладацький аспекти» є першою спробою систематизувати проблематику новітніх лінгвістичних досліджень і охарактеризувати різні підходи та погляди науковців на співвідношення мови і мислення. Теоретична і практична спрямованість даного посібника має системний характер і являє собою єдине ціле.

Для зручності користування теоретичні курси розміщено в певному розділі методичного посібника (Розділ 1. Порівняльно-історичний підхід у сучасному мовознавстві. Розділ 2. Аспекти дослідження перекладу), завдання до практичних та самостійних модулів висвітлено у відповідних підрозділах. У практичній частині враховано обсяг лекційного матеріалу та вимоги до знань, умінь і навичок слухачів.

Лекційний матеріал структуровано і викладено лаконічно. Певне поняття, аналізоване в межах кількох лінгвістичних напрямів, постає в усіх його інтерпретаціях у контекстах германських та слов'янських мов. Стимулюючи творче сприйняття та осмислення сучасних лінгвістичних здобутків наукового світу, автор не нав'язує категоричних висновків із тієї чи іншої теми.

Питання для самоконтролю завершують роботу з теоретичного курсу і покликані допомогти слухачам не лише перевірити рівень і якість засвоєння інформації, а й критично осмислити, науково пояснити певне мовне явище та перевірити свої знання на практиці.

Перший розділ завершується тестом з основних питань опрацьованого матеріалу та питаннями для самоконтролю, який може бути використаним як підсумкова тека. Оцінювання знань слухачів при тестуванні передбачає максимальну (15) та мінімальну (8) кількість балів. Результати тестування оцінюються згідно з національною системою, а саме: 15 балів – “5”, 13-14 балів – “4,5”, 11-12 – “4”, 9-10 балів – “3,5”, 8 балів – “3”.

Мета методичного посібника – на базі теоретичних знань розвинути навички практичної професійної діяльності, формувати в майбутнього філолога вміння використовувати наукові здобутки сучасної лінгвістики в процесі наукового пошуку, проникати у глибинну суть художнього твору. Посібник має сприяти розвитку вміння всебічного та багатоаспектного аналізу мовних одиниць різних рівнів у площині дослідження різних наукових парадигм, вміння знайти в тексті об’єктивні причини ідейно-естетичного, виховного й емоційного впливу останнього, вміння вилучати із семантики тексту різноманітну й багатопланову інформацію, вміння інтегровано підходити до тлумачення останньої, вміння розкривати механізми формування й осмислення словесних образів у німецькомовному контексті і т.ін.

Завдання чинного посібника – розширити і систематизувати теоретичні знання слухачів у новітніх напрямках дослідження сучасного мовознавства, у галузі комунікативної лінгвістики та лінгвістики тексту; за допомогою різних методів аналізу семантики мовних одиниць навчити глибиною проникати в їхній зміст і смисл художнього тексту з метою аналізу останнього.

Дану роботу адресовано, перш за все, магістрантам філологічних факультетів та інститутів іноземної філології для успішного виконання програм курсів та складання державних іспитів.

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТІ

Метою курсу є комплексна реалізація цілей навчання основних напрямів наукового пошуку у сучасній германістиці, що полягають у формуванні обумовленої цілями та потребами суспільства системи знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей особи, які формуються у процесі навчання іноземній мові з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки та техніки.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. сформувати професійно-педагогічних навички та вміння, які необхідні магістрантам для їхньої майбутньої наукової роботи;
2. розширити кругозір магістрантів за рахунок вивчення новітніх здобутків вітчизняних та зарубіжних лінгвістів;
3. удосконалити практичну та теоретичну підготовку магістрантів з німецької мови за рахунок надання необхідного мінімуму теоретичних знань про основні напрями досліджень у площині сучасного вітчизняного та зарубіжного мовознавства новітніх досягнень у мовознавстві, зокрема у таких галузях лінгвістики як порівняльно-історичне, типологічне мовознавство, контрастивна, конфронтативна та зіставна лінгвістика, а також у межах гендерного та лінгвокультурологічного підходів до мови;
4. визначити основні орієнтири дослідження мовних та мовленнєвих явищ на сучасному етапі розвитку лінгвістики.

1.1. Різні аспекти мовознавства XVIII століття.

Виникнення порівняльного історичного мовознавства.

1-Й АСПЕКТ:

18 століття в області мовознавства цікаве постановкою деяких загальних питань лінгвістики, особливо питанням про походження мови. Якщо раніше ідея божественного походження мови користувалася великою популярністю, то тепер автори намагаються затвердити людину творцем мови. З такою ідеєю виступає Ж.-Ж. Руссо. Він розробляє теорію "суспільного договору". Суть її в тім, що люди домовилися між собою, як люди називатимуть предмети і т.п. і створили собі мову. Ця теорія прогресивна тим, що ліквідовує божественне походження мови, підкреслюючи соціальну роль і характер мови. Аналогічну точку зору виказав і А. Сміт.

Разом з цією теорією існувала інша теорія, створена представником німецького романтизму Хердером. Згідно його концепції, джерела походження мови слід шукати в потребах внутрішнього світу людини. Хердер написав трактат "Міркування про походження мови". Мислення, в творі Хердера потрактує, не як суспільна свідомість, а як індивідуальна свідомість.

2-Й АСПЕКТ:

Зв'язок мови з мисленням трактується в аспекті індивідуального. Здатність говорити й мислити вважається природженою здатністю людини. Ці ідеї німецького романтизму згодом вплинули на знамениту концепцію філософії мови В. фон Гумбольдта.

Відомою фігурою цього часу був філолог, філософ Бернгарді, що жив у 18-му - початку 19-го століть. Він написав працю «Вчення про мову», завершальний етап доісторичного мовознавства. "Ця концепція поєднує філософію мови з власне граматикою.

З початком географічних відкриттів, розширенням зв'язків між народами, робота по виявленню нових мов не припинялася. З'являлися описи цих мов. Вже в XVI столітті був опис деяких індіанських мов, про які ми знаємо мало і тепер. Місіонери, крім того, що вели словники (глосарії), створювали ще й місіонерські граматики.

3-Й АСПЕКТ:

Зародження лексикографії можна віднести до 18 століття. Це не була ще наука із строго обґрунтованими науковими принципами. Лексикографічна робота, носила широкий розмах і намагалася дати зіставлення великих списків слів в різних мовах. Виходять знамениті словники.

В Росії вийшов словник Палласа (4 том). 276 мов було включено в цей каталог. До кінця 18 століття з'являється 2-е видання цього словника під назвою "Порівняльний словник всіх мов і говорів".

Цікава робота в цьому плані була виконана іспанським місіонером Ервас-і-Пандура в яку входили 300 мов; в ній порівнюються і граматичні елементи деяких мов. Ще більш знаменитим твором кінця 18 століття є фундаментальна праця німецьких учених Аделунга і Фатера "Мітрідат або загальне мовознавство". Тут береться "Отче наш" і перекладається на 500 мов світу. Вважається, що в цьому словнику ще більше помилок, ніж в інших, але тут була ціль виявити відповідність між живими мовами. Проте текст молитви суворо канонічний і не відображає живу мову. В цьому відношенні досвід був би більш вдалим, якби був узятий інший текст. Однак, всі ці досліді мали велике значення для розвитку мовознавства.

4-Й АСПЕКТ.

У зв'язку з 18 століттям у багатьох дослідників виникає думка про спорідненість мов, (Скалігери), але на початку 18 століття в Голландії з'являються роботи вченого на прізвище Тен-Кате. Об'єктом його дослідження служать германські мови (готська, німецька, голландська, англійська, ісландська). Праця присвячена обґрунтуванню спорідненості германських мов. В "Російській граматиці" Ломоносова проводиться перевірка схожості слов'янських мов. Висловлюється ідея про близькість слов'янських мов із германськими й балтійськими.

Коли говорять про три передумови виникнення порівняльного історичного мовознавства, то однією з них є відкриття санскриту.

В якості 2-й і 3-й передумов Звягінцев, наприклад, називає проникнення принципу історизму в науку і німецький романтизм. Проте 3-й принцип признають не всі.

Те, що пов'язано з відкриттям санскриту слід вважати 5-им аспектом у розвитку мовознавства 18 століття.

В кінці 16 століття італійський дослідник Соссеті, довгий час живе в східній Індії, в своїх листах звертає увагу на риси схожості числівників в італійській, латинській мовах і санскриті. Детальне знайомство з санскритом відбувається майже через 200 років, в 18 столітті. Французький місіонер Керду хотів довести не випадковість цих збігів. Зауваження Керду були цікаві, але остаточне відкриття санскриту пов'язано з ім'ям англійського вченого Джоунса. Джоунс організував в Калькутті азійське королівське суспільство по вивченню стародавніх рукописів. Він відкрив в цих рукописах санскрит.

У результаті він доповів, що відкрита ним "мова володіє дивною структурою, досконаліша за грецьку, більш багата, ніж латинська мова і більш витончена, ніж обидві ці мови. А що до коренів і граматичних форм, то вона дуже, дуже близька до цих мов. Близькість настільки очевидна, що жоден філолог, вивчаючий їх, не може не прийти до висновку про те, що вони вийшли з одного і того ж джерела."

Тільки на початку 19 століття з'явився жвавий інтерес до санскриту. Було виявлено декілька різновидів санскриту. Разом із старою індійською класичною мовою, об'єктом уваги стає і більш стародавній ведичний санскрит. Були відкриті пракрити, мови більш низьких станів. Була відкрита мова палі на Цейлоні.

Але вікном у санскрит стала книга Фрідріха Шлегеля під назвою "Про мову та мудрість індусів". Сам Шлегель в деталях вивчив все, що пов'язано з санскритом. В книзі Шлегеля багато цікавого. Разом із описом форм санскриту, Шлегель спробував вийти в порівняльну граматику. Заслуга Шлегеля полягає вже в самому введенні терміну "порівняльний", запозиченого ним із порівняльної анатомії. Він припустив, що санскрит, оскільки він є досконалішою

мовою, є джерелом походження грецької, латинської та інших стародавніх європейських мов.

Виникнення порівняльного історичного мовознавства відноситься до 1-ої чверті 19 століття. В лінгвістиці є тенденція рахувати це початком наукового мовознавства.

Порівняльне історичне мовознавство стає основним напрямком розвитку лінгвістичної науки аж до 20 століття, тобто це по суті вся лінгвістика 19 століття. І лише в 20 столітті починають складатися різні аспекти мовознавства. В створенні і розробці його основ брали участь мовознавці різних країн, але відносно історичного мовознавства це вважається досягненням німців, що, напевне, пов'язано з тим, що німецькі мовознавці є авторами найвидатніших фундаментальних праць, які і до цих пір активно вивчаються. Тому порівняльне історичне мовознавство іменують ще німецькою лінгвістикою. Порівняльне історичне мовознавство створювалося на базі індоєвропейських мов, які називалися індогерманськими.

1.2. Основоположники порівняльного історичного мовознавства

Усяка наука, щоб існувати, повинна мати суворо науково обґрунтований метод дослідження. З цього, по суті, починається наука. Порівняльне історичне мовознавство починається з порівняльного історичного методу. Вони нерозривно зв'язані.

До числа основоположників відносяться: німецький мовознавець Франс Бопп, датський Расмус Раск, німецький філософ Якоб Грімм, слов'янський - Олександр Востоков і романський Фрідріх Діц, ті, які відносяться приблизно до одного періоду (хоча Діц сформувався дещо пізніше). Порівняльне історичне мовознавство починається, загалом, із Ф. Боппа, що пояснюється тим, що 1-а порівняльна граматика була опублікована саме Боппом в 1816 році й присвячена системі відмінювання санскриту порівняно з системами відмінювання індоєвропейських мов. Цей рік можна вважати роком народження порівняльного історичного мовознавства, проіснувавшего до 1916 року, коли з'явилися роботи

Ф. де Соссюра. Але повернемося до роботи Боппа. Поява роботи Боппа була не випадковою. Бопп сформувався як вчений санскритолог на основі всіх матеріалів Паризької академії наук. Бопп вважався кращим знавцем санскриту, вчився у Шлегеля, був прекрасним знавцем стародавньої історичної літератури, діалектів, різновидів санскриту. Вся його підготовка привела його до написання 1-ї порівняльної граматики.

Бопп говорив, що якщо спочатку його надихала любов до східної літератури, то поступово головним інтересом стали мови. Він відчув внутрішню потребу сприяти становленню наукового мовознавства. (Як мови досягли сучасного стану; стадії їх формування, які мови можна вважати спорідненими; в чому це позначається). Бопп розумів, що потрібно провести розширення рамок лінгвістичних досліджень, вивчити систему кожної з мов, і всі вивчені системи зіставити між собою. В такому дусі була задумана його порівняльна граматика. Бопп виконав дослідження цілком на морфологічній основі. Порівняльна граматика між санскритом і його дочками. (Санскрит виступає в ролі мови-основи. Але ідея Шлегеля помилкова, санскрит займає серед них рівноправне положення. Він теж походить з мови-основи). Виконуючи дослідження на морфологічному рівні, Бопп всю увагу сконцентрував на флексіях - особистих закінченнях. Бопп знаходить не тільки схожість, але і їх повну тотожність, особливо показові парадигми дієслів "бути" і "нести" в різних часах. Бопп робить висновок про абсолютну спорідненість систем.

Бопп розумів, що флексії навряд чи можуть кочувати з мови в мову, запозичуватись. Бопп вважав, що на основі порівняння флексій можна вирішити питання спорідненості і йти далі, порівняння з семітськими мовами, з алтайською, але це вже інший план. Враження від роботи було сильним. Його запросили в Берлінський університет. Будучи професором, він розширював діапазон мовознавчих фактів.

В 1833 році почала видаватися 1-а порівняльна граматика індоєвропейських мов. В 1852 році видання було закінчено. Порівняльна граматика санскриту, зенге (авестийська, мова Авести), вірменської, грецької,

латинської, литовської, старослав'янської і германських мов. Відсутні тільки кельтські та албанські мови. Помилка Боппа в тім, що він рахував вірменську мову - індоєвропейською, але вірменська - це цілком самостійна мова, як і албанська. Порівняльна граматики мала таку структуру. Спочатку Бопп описує корені, потім відмінкову систему, потім системи форм іменних частин мови, потім системи форм дієслів, в кінці - словотворення на матеріалі всіх мов.

Хоча в переліку названо 9 мов, насправді представлений матеріал більш ніж на 40 мовах (але інші для переконливості). Це була перша віха в розробці порівняльного мовознавства індоєвропейських мов. Загальна орієнтація Боппа визначається тією же позицією, що і в першому досвіді.

Крізь призму санскриту, іменованого ним третейським суддею (помилково - невідомо, що більш давнє - грецька мова або санскрит). Незабаром Бопп вніс ще доповнення, обґрунтувавши приналежність і албанської, і кельтської до індоєвропейської сім'ї мов.

Крім того, серед інших мов, він привертає матеріал кавказьких і меланезійських мов. Критики справедливо засуджували його за це (адже це була не типологічна граматики). Порівняльна граматики повинна ґрунтуватися тільки на спорідненості мов.

Створюючи порівняльну історичну граматику, Бопп і тут орієнтується на морфологію як на ядро. Потім основою порівняльного історичного методу стає фонетика, а не граматики.

Система фонетичних відповідностей і складе базу подальших порівняльних історичних досліджень. Якщо вони витримувалися, можна говорити про спорідненість мов.

У Боппа ж фонетика залишалася поза увагою. Бопп вважається засновником теорії аглютинації, що зростає з його пошуків у напрямку пояснення походження флексій в індоєвропейських мовах. Він фіксував наявність системи флексій, а потім йому важливо було показати, як саме вона складалася.

Особливу роль Бопп відводив дієслову "бути", вважаючи його зв'язкою і вважаючи, що він присутній майже у всіх флексіях (і у всіх мовах в різних формах).

Теорія аглютинації не втратила свого значення і до цього дня. Вона зіграла велику роль. (Виділяються аглюнативні мови, на основі принципів аглютинації - тюрські, угро-фінські). В індоєвропейських мовах це явище майже не трапляється, але, мабуть, колись було. Разом з цим, і як би на противагу теорії аглютинації, була створена теорія еволюції, що пояснює словотворення (німецький учений Беккер вважав, що не флексія виникла із службових слів, а навпаки службові слова виділилися із словесних комплексів, що дуже сумнівно). Дедуктивний логістичний постулат, заданий наперед.

Расмус Раск

В 1818 р. з'явилося дослідження про походження стародавньої північної або ісландської мови. Ця праця Раська дуже відрізнялася від порівняльної граматики Боппа: по-перше, Раськ не мав підготовки відносно санскриту й взагалі його не використовує (що є серйозним недоліком), по-друге, якщо Бопп керувався ідеєю, що санскрит – джерелом усіх індоєвропейських мов, то Раськ вважав - фракійську мову (Болгарія, Балкани). Це одна з білих плям, оскільки опис цієї мови не зберігся, тільки жалюгідні уривчасті відомості. Ця не засвідчена древнє-фракійська мова по Раску краще всього зберегла свої риси в старогрецькій мові, яка і виступає у нього як відправна крапка для побудови порівняльної історичної граматики. Однак у Раска були й істотні переваги. 1-й розділ його граматики присвячений етимології. Раск першим вказав на можливість регулярних фонетичних відповідностей. І залишається один крок до відкриття принципу етимології:

- 1) морфологічні відповідності
- 2) регулярні фонетичні відповідності
- 3) лексичні відповідності.

Все ж таки основоположником прийнято рахувати Боппа. На практичному матеріалі сам Раск не встановив важливі фонетичні відповідності. (Це зробив Якоб Грімм). В останніх розділах роботи, Раск етимологічним порівнянням мов продовжив свою класифікацію германських мов, яка однак поступалася класифікації Скалігера (Раск припустився помилки, він ділить всі германські мови на 2 групи - скандинавські й германські (готські). Усередині готських він виділяє різні підгрупи. Це помилка в класифікації. Але всередині самих германських мов багато цікавих спостережень. Останній розділ книги з'ясовує джерело походження германських мов, особливо стародавньої північної або ісландської мови. Тут він приводить порівняння, порівнюючи ісландську мову як епіцентр з кругами і розходящимися навкруги нього іншими індоєвропейськими мовами.

Якоб Грімм

Творець історизму в мовознавстві, підводить під порівняльний метод історичну базу. Сам Грімм всією своєю діяльністю пов'язаний з німецьким романтизмом. Грімм раніше займався історією германців взагалі, а також ширше - історією індоєвропейців, фольклором, міфологією, літературою, зокрема поезією. Це зробило його широко ерудованою людиною. Коли Грімм вивчав історію, то прийшов до висновку, що найвидатнішим свідоцтвом історії культури народів є сама мова. Відома робота Грімма - «Німецька граматика». Це умовна назва. Йдеться про порівняльну історичну граматiku германських мов із широким залученням індоєвропейських мов. З'явилася ця граматика в 1819 р. Це фундаментальна праця, близько 4000 сторінок. Вважається, що Грімм вніс в лінгвістику любов до дрібниць, німецьку сумлінність у збиранні мовного матеріалу.

З цієї граматики черпають і до цих пір; багато дано всяких обґрунтовувань. Цінність довідкового джерела збереглася до цих пір.

Граматика Грімма побудована так:

I розділ - про звуки

II розділ - словотворення (сюди входило і формоутворення, тобто морфологія)

III розділ - окремі граматичні категорії

IV розділ - присвячений синтаксису переважно простому реченню.

В граматику Грімма, як основний матеріал включалися германські мови - готська, старонімецька, стародавньо-північна (ісландська), англо-саксонська, а для фону інші індоєвропейські мови. Дана періодизація.

До Грімма (мовознавство 17-18 ст.) панували принципи дедукції. Грімм не розділяв такий підхід до мови. Вони порушують власне лінгвістичну частину, строгість лінгвістичних висновків.

Грімм був прихильником спостереження, індуктивного підходу. Що вагомого вніс Грімм, так це відкриття цілого ряду фонетичних законів всередині:

- а) германських мовах
- б) в індоєвропейських мовах

Перший закон Грімма

1-й або германський зсув приголосних, це основна характеристика, що відразу визначає групу германських мов. У далекому минулому, коли не було ще окремих груп мов, була загальна індоєвропейська прамова. З неї стали виділятися нові самостійні групи. Це виділення відбувалося нерівномірно. Коли виділялася германська група мов, в структурі відбулися зміни і, перш за все у фонетичному плані. Гучним приголосним, дзвінким вибуховим звукам b, d, g в індоєвропейських мовах відповідають глухі p, t, k в германських мовах.

Самі германські дзвінки b, d, g відповідають в індоєвропейських мовах придиховим звукам.

Другий закон Грімма

II-й або верхньонімецький зсув приголосних. Німецька мова відділяється від германських мов. Всі діалекти німецької мови зазнають змін.

На місці глухого t з'являється аффриката Ts (zwei).

Ці два закони визначили вигляд порівняльної історичної граматики мов.

Закони Грімма торкаються консонантизму, але у вокалізмі відбуваються теж цікаві зміни (Umlaut, Brechung). Проте в області вокалізма важко підвести до закономірності звукові зміни.

У той час був вже сталий погляд на первинний склад індоєвропейських голосних. Вважалося, спочатку були а, і (короткі). Вся решта змін йшла від цих голосних, але це було помилкою. Таку помилку важко було подолати. До кінця 19 століття вся проблематика порівняно - історичної граматики розчинилася в голосних. Головна заслуга Грімма у відкритті фонетичних закономірностей. Праці Грімма, як і Боппа швидко увійшли до обігу. Праці Раска і Востокова залишалися довгий час невідомими з мовних причин.

Фрідрік Діц

Фрідріх Діц народився в кінці 18 століття. Наукова діяльність його припадає на 1 чверть 19 століття (із заходом на середину). З його ім'ям пов'язано проникнення порівняно історичного методу в романські мови. Порівняльна граMATика романських мов Діца - перша. Говорять навіть, що Діц творець всієї романської філології. В 1836г. з'явилася його порівняльна граMATика. В цей час виходили вже 2-е і 3-е видання граматики німецьких мов. В орбіту порівняння Діц включає 6 мов - 2 східні - румунську та італійську, 2 південно-західні - іспанську та португальську, 2 північно-західні - французьку та провансальську. Діц виходить із того, що в них єдине першоджерело – латинська мова. Але вже за часів Діца і раніше було відомо, що в історії латинської мови виділяється 2 періоди - класичний і вульгарний. Діц вважав, що ці мови відбулися від вульгарної, народної латинської мови. Існувала точка зору, згідно з якою латинська мова вважалася чимось змішаним з елементів старогрецької, італійської та ін. Діц справедливо вважав, що це не продукт змішення, а самостійна оригінальна мова. Що стосується граматики Діца, то вона складалася з історичної фонетики, формоутворення і синтаксису. В першій фонетичній частині ретельно порівнюється доля, кожного голосного і кожного приголосного. В середині-романські звукові закони встановлюються, як основа порівняльної граматики. В розділі морфології розглядається

формоутворення основних частин мови. В розділі про синтаксис увага уділяється переважно простій пропозиції. Складне залишається в тіні.

Разом з цією працею Діц створив етимологічний словник романських мов, який з'явиться як би IV частиною його порівняльної граматики. Діц критикує ненауковий підхід до етимології, вважав, що вона потребує серйозної наукової бази, якою повинна стати історична фонетика.

Як і взагалі класичні вчені, Діц надавав мало значення другій стороні етимології - семантиці, в основному займався фонетикою. Вважається, що в області семантики навряд чи можна вивести закономірності, можна тільки ворожити.

Проблеми співвідношення фонетичних і семантичних питань стали згодом центральними. Але тут вони лише намічаються. Таким чином, наукова діяльність Діца заклала свій камінь в розробку порівняльного історичного мовознавства. В цей період виникла індоєвропеїстика, основу якої складає компаративістика (створювалися порівняльні граматики) У процесі становлення порівняльного історичного методу були висунуті деякі його принципи, які залишилися непорушними:

1). Порівняльний історичний метод можна застосовувати лише до споріднених мов.

2). Основним матеріалом повинні бути якнайдавніші зафіксовані пам'ятники (санскрит, старогрецька мова). Їм відводилося особливе місце.

3). Компаративістика повинна спиратися на фонетику і морфологію, як на експериментальну базу.

1.3. Натуралізм в мовознавстві.

Виникнення натуралізму в мовознавстві відноситься до середини XIX в. і пов'язано з бурхливим розвитком в Європі природних наук. Елементи натуралістичного підходу до мови містяться вже в роботах В. фон Гумбольдта і Ф. Боппа, які застосовують термін «організм» і по відношенню до мови. Але тільки у представників натуралістичного напрямку цей термін одержує

яскраво виражене природнонаукове забарвлення. Натуралістична концепція мови знаходить своє відображення в тому або іншому ступені в роботах німців Моріца Раппа (1803-1883) («Фізіологія мови», «Порівняльна граматики як природна наука» і ін.), Макса Мюллера (1823-1900) («Лекції з науки про мову»), американця Вільяма Уїтні (1827-1894) («Життя і зростання мови») і інших лінгвістів. Найбільш виразно натуралізм як філософія мови сформульований в працях німецького мовознавця Серпня Шлейхера (1821-1868). З його ім'ям пов'язано не тільки оформлення індоєвропейстики в особливу науку, але і застосування природнонаукового методу в дослідженнях мови.

А. Шлейхер разом з мовознавством вивчав філософію і ботаніку, що наклало відомий відбиток і на його погляди. З 1846 р. він доцент в університеті в Бонні, з 1850 р. викладає в Празі, а з 1857 р. - в Ієнському університеті. В 1858 р. був вибраний іноземним членом-кореспондентом Російської Академії наук. Шлейхер був різностороннім лінгвістом, він займався германськими, слов'янськими і балтійськими мовами в порівняльно-історичному і типологічному аспектах. В 1852 р. виходить його «Морфологія церковнослов'янської мови», в 1856 р. «Литовська граматики». В 1861-1862 рр. була видана головна праця Шлейхера «Компендій порівняльної граматики індогерманських мов», в якій підведений підсумок порівняльному вивченню індоєвропейських мов за минулі півстоліття.

З ім'ям Августа Шлейхера пов'язаний другий період розвитку порівняльно-історичного мовознавства. В своєму «компендіумі» Шлейхер уточнює і удосконалює дослідницькі прийоми, розширюється наукова проблематика компаративістики. Шлейхер створює теорію родовідного дерева, в якій головну роль відіграє поняття прамови або мови предків (Ursprache). (Це поняття було введено Шлейхером і потім піднято на щит іншими компаративістами). З прамови виходять мови, які утворюють мови, які утворюють мовний ряд, або мовне дерево, що поділяється на мовні родини, або мовні гілки. Теорія А. Шлейхера зробила величезний вплив на розвиток

порівняльно-історичного мовознавства, її відгомони відчуваються у ряді сучасних досліджень. Один з найвагоміших результатів компаративістики є створення генеалогічної класифікації мов світу. Сучасне порівняльно-історичне мовознавство і його останні досягнення в значній мірі характеризуються відкриттям нових мовних матеріалів, розширенням предмету і методів дослідження.

Що ж до іншої ідеї Шлейхера, ідеї відновлення прамови в його первинній формі, то вона виявилася менш плідною. І хоча все порівняльно-історичне мовознавство 19 століття надихнуло цією ідеєю Шлейхера, нині вона визнана ненауковою і, тому, не має можливості бути реалізованою. Відновлення прамови визнано неможливим. Але Шлейхер поставив перед собою таку мету і написав байку прамовою і переклав її на іншими мовами (старогрецькою, латинською, литовською і ін.) Шлейхер вважав, що в індоєвропейській прамові була незначна кількість голосних звуків (три) а-і-у + цілий ряд дифтонгів. Приголосних 9. Для ряду дзвінких був ряд придихових + деякі сонорні і щільові. Таким звуковим складом володіла прामова в той період, коли вона повинна була розпастися на мови – гілки.

Шлейхер вважає, що в найглибших глибинах звуковий склад був ще простішим (не було дифтонгів і придихових). Що стосується морфології, то в морфологічній системі було 2 класи слів: іменник і дієслово, а в структурі форм були лише корінь + суфікс (префіксів не було). Див. теорію аглютинації Боппа, яку повністю розділяє Шлейхер.

Звичайно, ідея Шлейхера про відновлення прамови не реальна, але саме реконструкція стала основним ядром порівняльної граматики. Цей метод став потім широко застосовуватися мовознавцями. Але Шлейхер ще не пройнявся ідеєю абсолютної строгості звукових законів. Багато його реконструкцій страждають свавіллям.

Теорія родовідного дерева

Спочатку прामова стала членуватися на діалектні зони, які стали виділятися як самостійні мови. Розчленовування прамови Шлейхер утілює в

родовідному дереві. Процес розпаду прамови двоякий. Прамова членується на дві великі зони: північний ареал германо-балто-слов'янські мови і арио-італо-греко-кельтський ареал. Потім у середині кожного з ареалів відбувається розчленовування на 2 гілки. Гермаїно-балто-слов'янські членуються на германські і балто-слов'янські мови. В південній гілці виділяються арійська і італо-греко-кельтські мови. Потім балто-слов'янські поділяються на балтійські і слов'янські; італо-греко-кельтські - на італо-кельтські і греко-албанська мову. На підтвердження цього розчленовування наводиться конкретний мовний матеріал. Мови, що належать до однієї гілки в усіх відношеннях ближче одна до одної, ніж до мов інших гілок. Ця схема родовідного дерева відіграла велику роль у розвитку європейського мовознавства. З іншого боку, вона найчастіше критикувалася. Коли склалося порівняльно-граматичне орієнтування на лінгвістичну географію, відбувалося повне перегруповування всередині цих родовідних гілок. Дерево хиталося. Висувалися нові концепції, які потім теж спростовувалися новими концепціями. Ця проблематика залишається і сьогодні.

В області славістики Шлейхер створював всі теорії, роблячи висновки з ідей германо-балто-слов'янської єдності. У нього маса публікацій, що стосуються цього питання. Було заплановано написання порівняльної граматики слов'янських мов, створення етимологічного словника слов'янських мов.

Коли він приступив до здійснення цього задуму, він знайшов білі плями. Не було жодних відомостей про тих слов'ян, які жили на Ельбі (про полабів). Через деякий час він уже створює полабську граматику (1871 р.)

Шлейхер помер дуже рано. Йому не вистачило життя на здійснення всіх своїх задумів.

У Шлейхера була широка загальнотеоретична підготовка. Він займався філософією, пізніше ботанікою. Він вважав, що завдяки заняттям з ботаніки він здобув дослідницьку вправність. З іншого боку, ці заняття вплинули на нього як на творця натуралістичного мовознавства.

Разом з ім'ям Шлейхера згадують ім'я Макса Міллера. Шлейхер вважав, що мовознавство належить до природних наук, тому що в його основі лежить метод-експеримент. Він вважав, що область природних наук цілком чітко визначається таким аргументом. В них панують закони, незалежні від волі людей. А в історичних науках закони, так чи інакше, піддаються впливу волі людей.

Методи природних наук виключають суб'єктивізм.

Такий розподіл наук на історичні і природні більш ніж суперечний.

Власне мовознавство він поділяв на філологію й лінгвістику. Область філології пов'язував з літературними пам'ятками. А лінгвістика вивчає мову незалежно від літературних пам'яток. Це безпосереднє спостереження мови, мовлення. Якщо філологію можна віднести до історичних наук, то лінгвістику до природних наук, вважав Шлейхер. Лінгвіст по Шлейхеру дуже схожий на зоолога, для якого дуже важливо спостерігати експеримент. Як зоолог не може обмежитися вивченням однієї будь-якої особини, так лінгвіст не може обмежитися вивченням однієї мови.

Класифікація мов за Шлейхером

Шлейхер виділяв 3 типи мов:

- 1) ізолюючі;
- 2) аглютинативні;
- 3) флективні.

Полісинтетичні мови у нього відсутні. Він намагається дати обґрунтування такому розподілу з погляду того, як пов'язано між собою значення і відношення. Значення може бути виражено тільки в корені, а ось відношення може виражатися по-різному. В корнеізолюючих мовах відношення не виражається звуковим способом. Воно виражається особливим розташуванням коренів по відношенню один до одного. Наприклад, китайський, бірманський і т.д.

Аглютинативні мови. В них теж є корені, несучі значення і є афікси, які

виражають відносини. Афікси стоять десь на шляху між самостійними словами і закінченнями (тюркські).

Флективні відрізняються від інших типів тим, що в них відносини передаються за допомогою внутрішньої флексії. В них вираження і значення, і відношення відбувається всередині самого слова.

В першому типі мов слово можна порівняти з кристалом, в другому з рослиною, в третьому слово - цельнофункціонуючий організм тварини. Явна тенденція уподібнити мову організму. Але ще яскравіше натуралізм виявляється в питаннях розвитку мови. Шлейхер вважав, що ці три типи мов хронологічно слідують один за одним.

Шлейхер розглядає мову як природний організм. «Мови, ці утворені зі звукової матерії природні організми, до того ж найвищі з усіх, проявляють свої властивості природного організму не тільки в тому, що всі вони класифікуються на роди, види, підвиди і т.ін., але і в тому, що їх зростання відбувається по певним законам» (39, 95, ч. I). Мови виникли природним шляхом, незалежно від людської волі. Воля людини безсила змінити щонебудь в мові, як не може вона змінити і будови людського організму, тому закони мови об'єктивні і зовнішні відносно людини, як і закони природи. Шлейхер підкреслює, що закони, встановлені Дарвіном для видів тварин і рослин, в головних своїх рисах застосовуються і до організмів мов. Саме ці загальні закономірності ріднять мови з іншими породженнями природи, роблять мови природними організмами.

Такий погляд на мову приводить Шлейхера до розмежування мовознавства і філології. Мовознавство, що вивчає мову як природне формування, складає частину природної історії людини. Мовознавець у Шлейхера виступає в ролі природодослідника, який відноситься до мов так само, як ботанік до рослин: естетична і практична оцінки рослини для ботаніка байдужі, він повинен вивчити лише закони будови і розвитку рослинних організмів. Філологія ж має справу з історією, яка починається там, де виявляється вільна воля людини. Об'єкт філології - створені людьми

літературні тексти, письмові пам'ятки. Вона знаходить матеріал лише там, де є література, тому не може, наприклад, існувати філологія у неписьменних американських індіанців. І, навпаки, для мовознавства мови і діалекти неписьменних народів викликають величезний інтерес. Філологічний аналіз і коментар текстів, на думку Шлейхера, схильний до суб'єктивізму дослідника. Разом з тим є області, де філологія і мовознавство змикаються, наприклад, синтаксис. У ньому панують об'єктивні закони, а з іншого боку, певну роль відіграють і суб'єктивні обставини, такі, як воля людей.

Теорія Дарвіна про походження і зміну видів дуже вплинула на Шлейхера. А. Шлейхер переносить на мову встановлені Дарвіном закони мінливості видів. Він вважає, що розділення і підрозділи в області мов, по суті, такого ж роду, як і в царстві природних організмів. «З племен мов, нам добре відомих, ми так само складаємо родоводи, як це прагнув зробити Дарвін для видів рослин і тварин», - пише він (39, 117, ч. 1). На його думку, види одного роду ми називаємо мовами, підвиди - діалектами; різновидам відповідають місцеві говори, окремим особам - образ вираження окремих людей, тобто індивідуальна мова. При цьому походження і зміна мов, появу нових форм з колишніх в мові встановлювати легше, ніж у сфері організмів тварин і рослин. Цьому сприяє наявність письмових пам'яток, завдяки яким історію деяких мов і родин мов можна простежити більш ніж протягом двох тисячоліть.

Ґрунтуючись на дарвінівській теорії, Шлейхер прагне встановити загальні закони виникнення і розвитку мови. Він вважає, що як органічний світ розвинувся з одноклітинних організмів, так і всі мови світу ведуть своє походження від таких найпростіших форм, в яких ще не виражені ні дієслова, ні іменники, ні відмінювання, ні відміни. Шлейхер встановлює «для всіх мов однакове походження за формою »: всі мови світу походять від простого кореня, який відрізняється звуковим матеріалом і значенням для людей, що живуть в різних природних умовах. В процесі еволюції мови пройшли шлях розвитку від найпростіших структур до найвищого ступеня зростання.

Підкреслюючи близькість мови до природних організмів, Шлейхер відмічає: «...життя мови не відрізняється істотно від життя всіх інших живих організмів – рослин і тварин. Як і ці останні, вона має період зростання від найпростіших структур до складніших форм і період старіння, в який мови все більше відділяються від досягнутого найвищого ступеня розвитку, і їх форми зазнають втрат» (39, 114, ч. I). У своїй класифікації мов Шлейхер відмовляється від гумбольдтовського розподілу мов на чотири типи і повертається до шлегелевського розподілу мов на три класи, що відображає три ступені розвитку мови: ізолюючі, аглютинативні і флективні. Ізолюючі, або однокладові, мови є першим ступенем розвитку, з них розвинувся аглютинативний тип мов, а з нього сформувався найвищий тип мови – флективний. Для цих ступенів розвитку мов Шлейхер знаходить аналогію в природі, де кристал, рослина і тварина відповідають різним епохам розвитку Землі.

А. Шлейхер поширює на мову положення еволюційної теорії Ч. Дарвіна про боротьбу видів за існування. Як в рослинному і тваринному світі, де перемагають найпристосованіші, життестійкі види, в боротьбі мов, на думку Шлейхера, перемагають мови, що знаходяться на вищому ступені розвитку, тобто флективні мови. Він вважає, що «на даному етапі життя людства переможцями в боротьбі за існування виявляються переважно мови індогерманського племені; розповсюдження їх безперервно продовжується, а багато інших мов ними витиснені» (39, 121, ч. 1).

Еволюційна теорія мови А. Шлейхера випробувала на собі сильний вплив філософської системи Гегеля. Як відомо, у Гегеля першопричиною розвитку всього є дух, його діяльність. Доки дух перебуває в природі, вона розвивається, сповнена творчих можливостей. Коли ж припиняється інобуття духу, він покидає природу і повертається до себе, природа перестає розвиватися, відбувається поступове руйнування і відмирання вже існуючих форм. Те ж саме Шлейхер спостерігає і в мові. У перший, доісторичний період життя людини «дух зв'язаний у звуці» і відбувається мовне творення у всьому

різноманітті його форм. Після того, як дух повертається до себе в історії людства, він вже не створює нових мов; природа, сповнена творчої потенції в попередній період, знижується до відтворювання. В цей період звуки мови «зношуються», виникають різноманітні асиміляції, звукові викривлення, зникає багатство форм, проявляється тенденція до спрощення. Після видалення творчого духу з мови на нього починають впливати фізичні закони, мова лише відтворюється, дряхліє, її виродження стає все більш помітним.

Таким чином, заслугою натуралістичного напрямку в мовознавстві є порівняння мови з живим організмом, що сприяло ствердженню системного погляду на мову, як об'єкт, що володіє власною структурою і законами свого розвитку, до яких застосовні точні методи природних наук. Шлейхер сформулював і висунув ряд наукових положень, які згодом були підхоплені лінгвістичними напрямками: проблема мовної типології, проблема прамови і родовідного дерева індоєвропейських мов, питання про генетичне і географічне варіювання мов. Біологічний підхід до мови знаходить свій подальший розвиток у сучасному мовознавстві, дослідженнях природи структурного ізоморфізму генетичного коду і природної мови.

1.4. Лінгвістична система Вільгельма фон Гумбольдта

Ім'я Гумбольдта знаменує собою появу загального мовознавства. Це ім'я, яке прикрашає мовознавство першої половини 19 століття. Гумбольдта неможливо віднести до жодної лінгвістичної школи. Він має абсолютно особливе положення. Від нього починається абсолютно інша лінія в мовознавстві. Сама його лінгвістична система є якісно новим етапом в розвитку науки про мову. Вперше в історії мовознавства він використовує всі знання, які мала в своєму розпорядженні лінгвістична наука того часу. Він зміг створити дуже струнку теорію, обґрунтувавши багато теоретичних питань: внутрішній склад мови, зв'язок мови з мисленням і суспільне функціонування організму мови. Всі ці питання складають проблематику мовознавства і

сьогодні. Він був дуже освіченою людиною, займався державною діяльністю. Завдяки своїм фундаментальним знанням, він прийшов до лінгвістики. Володів величезною кількістю мов. Він сам об'їздив всі кути земної кулі і міг сам перевірити всі знання, що були в його розпорядженні. Гумбольдт чудово орієнтувався в тому, як розвивається порівняльно-історичне мовознавство. Він листувався з Боппом, Гріммом. Він високо оцінював успіхи порівняльно-історичного мовознавства, але вважав, що крім збирання і осмислення фактів мов, потрібно замислитися над загальними проблемами. Він став засновником загального мовознавства або основним філософом мови.

Концепція системи мови висловлена в одній праці, що містить три томи і що вийшла в 40-е роки 19 століття «Про мову каві на острові Ява». Перший том є теоретичним вступом, який має власний заголовок і який було потім видано окремою книгою «Про відмінності в будові людських мов і про вплив цих відмінностей на духовний розвиток людства». Цей вступ складає понад 400 сторінок. Саме він відображає концепцію мовознавства Гумбольдта. Гумбольдт має велику кількість праць, конкретних лінгвістичних робіт, що торкаються проблем окремих мов. Список його робіт починається з доповіді в Берлінській АН «Про порівняння вивчених мов, стосовно різних етапів їх розвитку». Цей доклад цікавий тим, що тут охоплюється велика кількість мов. Висловлюється думка про необхідність типологічного підходу до вивчення мов. Зазначено опорні моменти, які повинні братися до уваги при типологічному вивченні мов.

Він набагато випередив можливості свого часу і передбачив, в якому напрямку буде розвиватися лінгвістика в майбутньому. Він вважав, що в мовознавстві разом із порівняльно-історичною можуть існувати інші області, які розвиватимуться за іншими методами.

В цьому докладі Гумбольдт намітив круг лінгвістичної проблематики, обкреслив межі лінгвістики.

А вінцем його діяльності є вже згадана праця «Про мову каві на острові

Ява». Гумбольдт представив мови враховуючи розвиток їх ладу як основи для розвитку людського духу і показав їх взаємний вплив.

Коли йдеться про теоретичну концепцію Гумбольдта, то часто сперечаються про те, до яких філософських побудов примикає його теоретична концепція. В першу чергу називають ідеалістичну філософію Канта. Вважається, що основні теоретичні посилки філософії Канта прямо і безпосередньо відображені в теорії мови Гумбольдта. Антиномії Канта. Спроба розуму дати теоретичну відповідь на питання про те, що таке світ призводить до відповідей - формулювань, які виявляються суперечливими. Це і є вчення Канта про антиномії чистого розуму. У Гумбольдта спроба розуму відповісти на питання, що таке мова, призводить до суперечливих відповідей. Тут простежується паралелізм теорії Гумбольдта з філософією Канта.

Суперечливі властивості мови Гумбольдт намагається сформулювати у вигляді антиномій, тобто суперечностей між двома положеннями, що взаємно виключають одне одного, кожне з яких визнається доказовим. До найважливіших антиномій мови В. фон Гумбольдта відносяться наступні.

Антиномія мови як діяльності і як продукту діяльності. По своєму єству мова є вираз діяльності духу, він не «продукт діяльності (ergon), а діяльність (energeia)». На думку Гумбольдта, мову не можна представляти раз і назавжди готовим матеріалом, який можна перечитати у всій його кількості і засвоїти мало-помалу: його слід представляти тим, що вічно відроджується за певними законами. Мова є щось постійне і в кожний даний момент скороминує. З іншого боку, кожне покоління отримує від попереднього мову вже в готовому вигляді як результат, продукт діяльності народного духу. В цих готових формах міститься все для оновлення мови і вічного руху духу в результаті людської творчості.

Антиномія мови і мислення. Гумбольдт всіляко підкреслює нерозривну єдність мови і мислення: мова є орган, який створює думку; мова прагне перетворити звук на висловлювання думки; без мови неможливе

утворення понять; слово є індивідуальна фізіономія поняття; слово є єдністю звуку і поняття і т. ін. Разом з тим дух людини, який втілюється в поняття, постійно прагне звільнитися від уз мови, оскільки слова утрудняють внутрішню свободу духу, думки, ставлячи їх в певні рамки.

Антиномія об'єктивного і суб'єктивного в мові. По Гумбольдту, мова по відношенню до пізнаваного суб'єктивна, по відношенню до людини вона об'єктивна. Мова має самостійне буття, по суті вона не залежить від окремих осіб, хоча дійсне життя і отримує лише у вживанні її людьми. Мова належить мені, зазначає Гумбольдт, тому що я відтворюю її власною діяльністю.

Антиномія стійкості і руху в мові. Ця суперечність тісно пов'язана з розумінням мови як діяльності і як продукту діяльності. Мова постійно змінюється і водночас незвичайно стійка. Кожна людина вносить свої зміни в мову, і водночас вона сприймає її в готовому вигляді від попередніх поколінь. Елементи мови, які сприймаються, складають деяким чином мертву масу, але в той же час містять в собі живий зародок нескінченних змін, оскільки кожна особа порізно і притому безперервно діє на мову, змінюючи її в кожному поколінні.

Антиномія індивідуального і колективного в мові. Мова, вважає Гумбольдт, належить завжди цілому народу, але в той же час вона залишається творінням окремих осіб, тому що мова живе і відтворюється тільки у вустах окремих людей. Оскільки говорять тільки окремі особи, то мова - творення індивідів. І водночас мови як творіння народів передують творінням окремих осіб. Мова виражає світогляд окремої людини, але водночас людина завжди залежить від народу, до якого належить. Мова як діяльність завжди передбачає мовця і слухача, які уособлюють колектив.

Антиномія мови і мовлення. Мова це певна система, сукупність певних фактів, які реалізуються у вигляді окремих актів мовленнєвої діяльності. Мова - це внутрішньо взаємопов'язаний організм, кожний, з найдрібніших елементів якого тим або іншим і не завжди ясним чином визначається мовою. В мові немає нічого одиничного, кожний його елемент

проявляє себе лише як частина цілого. Для мовлення мова встановлює лише регулюючі схеми, надаючи їх індивідуальне оформлення свавіллю мовця. Система мови завжди реалізується в мовленні у вигляді окремих актів мовної діяльності

Антиномія розуміння і нерозуміння. Мова і розуміння розглядаються Гумбольдтом як різні форми діяльності мови. Слова набувають своєї остаточної визначеності лише в мовленні індивіда. Проте в живому мовленні ніхто не розуміє слів абсолютно в одному і тому ж значенні: і мовець і слухач можуть сприймати один предмет по-різному і вкладати різний, індивідуальний зміст в одне і те ж слово. Тому взаємне розуміння між мовцями є в той самий час і розбіжністю.

Таким чином, лінгвістична концепція Гумбольдта знаменує собою якісно новий етап в розвитку мовознавства. Володіючи досконало, як, мабуть, ніхто інший до нього або після нього, всім відомим в його час емпіричним матеріалом, що відноситься до численних мов і культур, Гумбольдт вперше за історію розвитку знань про мову зміг побудувати досить струнку і цільну лінгвістичну систему, що відображає внутрішню будову мови, його зв'язки з духовним і розумовим життям народу, його культурою, вказати майбутнім поколінням учених основні шляхи проникнення в нескінченно складні механізми мовної, інтелектуально-духовної і культурно-історичної діяльності людини (1,319).

Гумбольдт по праву вважається основоположником теоретичного і загального мовознавства як окремої дисципліни. Він заклав основи теорії мови як діяльності і витвору людського духу, що розвивається, тісно пов'язав філософію мови з порівняльно-історичним методом, багато лінгвістичних ідей В. фон Гумбольдта впливали і продовжують впливати на мовознавство XIX і XX ст. Положення Гумбольдта про мову як діяльність духу і мислення зробило величезний вплив на розвиток психологічного напрямку в мовознавстві, на погляди Р. Штейнталя, А.А. Потебні і інших представників психологічної школи, на формування теорії мовної діяльності, на

становлення сучасної теорії мови. Основоположне для концепції Гумбольдта поняття народного духу, формою вираження якого є національна мова, отримало свій подальший розвиток в сучасній етно-лінгвістиці і інших різновидах неогумбольдтианства. Ідеї Гумбольдта про системність і знаковість мови зробили свій вплив на концепції А. Шлейхера, И.А. Бодуэна де Куртене, Ф. де Соссюра, залишаються також актуальними і в сучасному мовознавстві. Плідний вплив на погляди А.А. Потебні, До. Фосслера, Б. Кроче і інших представників естетичного напрямку в мовознавстві зробили думки Гумбольдта про мову як творчу діяльність індивіда. Положення Гумбольдта про те, що мова постає над індивідами, і водночас є масовим, колективним, народним творінням, вплинули на становлення соціологічного напрямку в мовознавстві. За справедливим твердженням Б.А. Ольховікова, В. фон Гумбольдта можна віднести до тих мислителів, наукові побудови яких в більшій мірі належать подальшим епохам розвитку науки, ніж сучасникам.

Іншим філософським джерелом у формуванні теорії Гумбольдта є філософія Гегеля. «Феноменологія духу». У феноменології Гегель проводить думку про те, що ні матерія, ні свідомість не можуть розглядатися, як первинне, а у Гумбольдта це положення знаходить відображення в тому, як він розглядає відношення мови і мислення. Він вважає, що ані мова, ні мислення не можуть бути первинними.

З іншого боку німецький романтизм з його ідеалами зробив великий вплив на Гумбольдта. Це ті джерела, які підживлювали його.

А в лінгвістиці він використав буквально все, що було зроблене до нього. На цій підставі він і створив свою лінгвістичну концепцію. Він уперше спробував підійти до виявлення єства мови, характеру її функціонування і розвитку з позиції діалектики. Для нього не було мови, як мертвого продукту. Він сприймав мову як щось, що розвивається і постійно функціонує. Гумбольдт завдав удару по спробах конструювання загальної граматики на підставі формальної логіки. Поняття духу пронизує всю концепцію

Гумбольдта. Гумбольдт стверджував, що особливості духу і будови мови, у кожного народу на стільки тісно спаяні, що одне потрібне виводити з іншого. Дух народу є його мова, а мова народу є його дух. Мова служить зовнішнім проявом духу. Виникнення різних мов - це результат безперервної діяльності духу. Саме цей дух і повинен служити основою відмінності мов.

Але мови, які виникли і склалися, роблять зворотний вплив на дух, на мислення, на загальний духовний розвиток людства. В цьому місці зазначається вплив Гегеля, вчення про його абсолютну, ідею, яка розвивається самостійно. Внутрішній механізм цього зв'язку не доступний нашому розумінню. Оскільки дух знаходиться в постійному русі, то і мова знаходиться у вічному русі. Мова є щось постійне і в кожному дану мить змінне. Вона не є заокремленим продуктом, вона є діяльність. Мова не є – *ergon*, мова є *energeia*. Мова є діяльність духу, що вічно повторюється, направлена на те, щоб перетворити членороздільний звук на вираз думок.

На фоні своєї концепції зв'язку мови і духу Гумбольдт обґрунтував у загальному потоці мови 2 періоди.

I період розумівся як первинне утворення форм мови. Дух народу творить мову, коли він максимально діяльний і активний. Мова збагачується формами, формується. Матеріал накопичується. Період кристалізації мови.

II період характеризується наступним: накопичений мовний матеріал робить зворотний гальмуючий вплив на дух. Творчий дух вичерпано. Мова вступає в другий період, коли дух дряхліє, його активність знижується, мова користується лише готовими формами. Творчий період в мові закінчується. Треба сказати, що коли Гумбольдт формував свої положення, тут відчувається вплив німецького романтизму, який тужить за минулою силою народу. У наш час ця точка зору Гумбольдта визнана ненауковою і не прийнята.

Підхід Гумбольдта до проблеми мова і суспільство

Гумбольдт вирішує це питання в плані 3-х категорій: індивід – народ - мова. Постановка цих проблем у такому вигляді характерна взагалі для загального мовознавства, але частіше за все має місце таке зіставлення: індивід або

суспільство в цілому впливає на мову. Гумбольдт вважав, що постановка питання в такому плані не правомірна. І індивід і народ роблять вплив на мову. Індивіда треба розглядати в повній єдності з суспільством. Народу як колективу належить вирішальна роль у впливі на мову. Але Гумбольдт прагнув вивести звідси національну специфіку мови. Кожна мова має свою національну форму. Саме народ як нація і складає творчий початок мови по Гумбольдту. Але головна роль народу не виключає, а припускає безперервну творчу діяльність індивіда. Хоча мови є творінням народу, вони залишаються і самостійним творінням індивіда. Кожна людина, користуючись готовою мовою, робить зворотний вплив на мову. Кожне покоління вносить в мову щось нове. Тут можна углядіти одну з антиномій, суперечливих формулювань, які нібито виключають одна одну.

Ось цитата з роботи Гумбольдта, яку часто приводять «Мова походить з таких глибин людської природи, які не дозволяють розглядати її, як творіння народу. Це не справа народу, а дар, призначений йому долею». І таких перепадів у Гумбольдта не мало.

Мова і мислення

До 19 століття пануючої в мовознавстві була позиція логіцизму, що упирається в формальну логіку. Мова має в розпорядженні слова - імена предметів, а мислення має в розпорядженні поняття. Кожне слово в мові виражає яке-небудь поняття. Зв'язок між мовою і мисленням прямий, механічний.

В мові крім номінативних одиниць - слів, існують комунікативні одиниці – речення. Кожне речення мови є висловлювання якої-небудь думки або висновку. Вважалося, що логіка для всіх одна, тому і граматики повинні бути універсальною (Пор-Рояль), Ця позиція існувала до Гумбольдта і в наші дні переживає новий підйом.

Вважається, що позиція Гумбольдта була першим серйозним ударом по логіцизму. Логічна школа перестала бути єдиною. Проблеми мови і мислення у Гумбольдта втілюються зовсім по-іншому. Мова і мислення нерозривно

пов'язані одне з одним і утворюють тісну єдність. Цей зв'язок не простий, механічний, а дуже складний динамічний і суперечливий. Розшифрувати це складно: Дух (або душа) не повинен відчувати себе скуто і прагнути визволилися від уз мови. Слова починають обмежувати його, поміщаючи в якісь рамки. Хоча слово і утрудняє внутрішнє сприйняття, мислення не може відмовитися від слова і протікати без словесного оформлення. Ця боротьба веде до того, що мова все більше і більше одухотворяється і - це продовжується в ній вічно. Гумбольдт вважає, що якщо людину вилучити з суспільства, її мислення все одно б протікало за допомогою мови. Але насправді індивідуум нібито розчиняється в суспільстві. Він знаходиться в постійному зв'язку з собі подібними. В цьому динамічність зв'язку мови і мислення. Мова по-справжньому може існувати і розвиватися тільки в суспільстві. Але немає повного, чистого взаєморозуміння в колективі. Немає абсолютно точного взаєморозуміння. У кожного з певним поняттям пов'язано власне уявлення. Кожне розуміння за допомогою мови є водночас нерозуміння.

Вже в 20 столітті на цій основі складатиметься семантичний напрямок у філософії. Мова - джерело непорозумінь і конфліктів в суспільстві. Гумбольдт висуває і обґрунтовану гіпотезу проміжного світу мови. Він трактує мову як проміжний світ, що знаходиться між людиною і природою. Цей проміжний світ накладає свій відбиток на світогляд людини. Будь-яке слово не є відбитком предмету, як такого, а є відбитком образу предмету, породженого в душі людини. А у кожної людини на об'єктивне сприйняття нашаровується суб'єктивне сприйняття і виходить дуже індивідуальне поєднання цих двох моментів - об'єктивного і суб'єктивного. У кожного складається свій особливий світогляд.

А оскільки мова складається з багатьох мов кожної окремої людини, то в сукупності утворюється своєрідний загальний проміжний мовний світогляд. В кожній мові полягає свій погляд на світ. Сприйняття людиною навколишньої дійсності залежить від особливостей мови, якою він говорить.

Кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, круг, вийти з якого можна лише шляхом вступу до іншого круга, утвореного іншою мовою.

1.5. Психологічний напрямок у мовознавстві

Натуралістична і психологічна концепція мови якийсь час співіснують, пов'язуючи загальну теорію мови з порівняльно-історичними дослідженнями. Багато лінгвістичних положень отримують своє психологічне осмислення вже в роботах В. фон Гумбольдта, психологізм характерний в тому або іншому вигляді для порівняльно-історичного мовознавства всієї другої половини XIX ст. Оформлення і становлення психологізму в мовознавстві відносять до середини - кінця XIX ст., воно тісно пов'язане з іменами Геймана Штейнталя (1823-1899), Моріца Лацаруса (1824-1903) і Вільгельма Вундта (1832-1920) в Німеччині, з ім'ям А.А. Потебні (1835-1891) в Росії. В рамках психологічного напрямку в мовознавстві чітко формуються дві течії: соціальний, або колективний, психологізм, інакше - етнічний психологізм і індивідуальний психологізм. Представники першої течії висувають вимогу розглядати мову як специфічний прояв психології народу. Тут в центрі уваги знаходиться психологія соціуму - народу, колективу, нації. Для представників другої течії характерне розуміння мови як особливого механізму діяльності індивідуальної психіки, як механізму уявлень в свідомості індивіда. В центрі уваги індивідуального психологізму опиняється окрема людина і її психіка. На становлення лінгвістичного психологізму дуже вплинула асоціативна психологія німецького філософа, психолога і педагога И. Гербарта (1776-1841), в якій розумовий процес розглядається як асоціація уявлень. Асоціаціями виступають зв'язки уявлень по суміжності, по схожості і по контрасту. Окрім асоціацій, зв'язок уявлень здійснюється також в асиміляції, тобто об'єднанні і закріпленні тотожних або близьких уявлень, і в апперцепції - визначенні нового сприйняття вже наявними уявленнями. Психологізм як особливий напрямок в науці про мову виникає, перш за все, у зв'язку з концепцією народної психології Г.

Штейнталя і М. Лацаруса.

Народна психологія, або психологія народів, як особлива область наукових знань сформувалася в кінці XVIII - початку XIX ст. і була підготовлена всім ходом розвитку суміжних з мовознавством наук.

Психологічний напрямок в мовознавстві, що зародився в середині 19 століття, розвивається і зараз. Взагалі психологічний напрямок ділиться на психологізм в мовознавстві 19 століття і психологізм в мовознавстві 20 століття. Младограматизм виникає з психологізму. Якщо торкнутися теоретичних основ, то потрібно буде, перш за все, вказати на теоретичну концепцію Гумбольдта, як джерела психологізму. Вся система Гумбольдта пронизана психологізмом. Але психологізм Гумбольдта це психологізм універсального плану, тому що він ґрунтується на ідеї загальнолюдського мислення і духу. Це головне в його концепції. Його концепція є основою загального мовознавства. Це індивідуально-психологічне трактування виражається в тому, що Гумбольдт враховує особливості особи, співвідношення особового і загальнолюдського виступає, як одна з антиномій в системі Гумбольдта.

Психологічний напрямок в мовознавстві був орієнтований проти перенесення законів логіки на мову. Як основний принцип висувається боротьба із засиллям логіцизму в мовознавстві. Основою є ідеалістична філософія.

Засновником психологізму в мовознавстві є Штейнталь. Штейнталь виступив як відданий і постійний послідовник Гумбольдта. Він також значну увагу приділяв тлумаченню ідей Гегеля "Наука про мову В. фон Гумбольдта і філософія Гегеля". Штейнталь написав і видав багато робіт, але особливо відомим є його робота "Логіка, граматики і психологія". Одна з робіт, присвячених класифікації мов. Тут проводиться та ж ідея, що і в концепції Гумбольдта. Вищим мовним ладом визнається флективний лад.

Одночасно з Штейнталем жив і працював ще один відомий вчений Лацарус "Життя душі" - одна з найбільших робіт Лацаруса.

Пізніше вони вдвох виступатимуть, як засновники спеціального журналу, який виходитиме з 1860 року „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“. Навколо нього формуватимуться видатні лінгвісти. Штейнталь обґрунтував цілий ряд важливих для його концепцій теоретичних положень. Існує не один тип мислення, а декілька і кожному відповідає своя логіка. Універсальний логіцизм не прийнятний. Він не ідентичний жодному типу мислення. Мову він визначає як значуще звучання зі своєрідними поняттями і поєднаннями цих понять. Це не ті поняття, якими оперує логіка. Мову не можна ототожнювати з мисленням. Потрібно визнати, що мова сама є своєрідним мисленням і розвивається по своїм власним законам. Стверджується наявність мовного мислення. Штейнталь ставить знак рівності між мовою і мовним мисленням. Досліджуючи мовне мислення, мовознавство повинне спиратися на психологію, а не на логіку. До моменту, коли Штейнталь почав свою діяльність, панувала психологічна концепція Гумбольдта (асоціативна психологія). Штейнталь спирався на психологію Гумбольдта, але в цілому стан психології у той час не задовольняв Штейнталья. Психологія займалася вивченням психіки окремо індивіда.

Штейнталь писав, що людина живе в суспільстві, а тому не можна скласти собі повне уявлення про індивіда, якщо не брати до уваги те духовне середовище, в якому він живе. Індивідуальну психологію потрібно доповнити психологією народів. Ця психологія народів повинна була вивчати не індивіда. Етнічна психологія має свої області дослідження. Проявом народного духу є не тільки мова, але норів, звичаї, вчинки, традиції, фольклор, міфологія. Найважливішою є мова. Саме дані мови найбільш яскраво ілюструють особливості розвитку психології.

Важливим є те, що Штейнталь націлює вивчення на середовище, суспільство, в якому виховується індивід. Він вважав, що індивідуальну психологію потрібно доповнити колективною психологією. Самому Штейнталю не вдалося створити нову науку - етнічну психологію. У нього не було ще дуже продуманих і до кінця дефінірованих понять, якими б він

оперував при створенні цієї концепції. Він користувався поняттям народного духу, але ж і Гумбольдт залишає це поняття туманним. На цьому понятті побудувати нову область науки було навряд чи можливо. Створення етнічної психології здійсниться пізніше в 2-й половині 19 століття. Це пов'язано з ім'ям В. Вундта.

Штейнталь же вирішував проблему походження і єства мови. Для нього походження і єство мови ідентичні. Він посилався на Гумбольдта. Мова це діяльність, що вічно поновлюється, - енергія.

Для того, щоб з'ясувати, як виникла мова потрібно відмовитися від порівняння мови з живим організмом. Мова породжується душею людини, і це породження відбувається вічно. "Зрозуміти, як виникає мова - це зрозуміти той стан душі, який прагне бути вираженим в звуці". А тим самим ми досягаємо єство мови. "Мова є по своєму єству ні що інше, як вічне виникнення, як діяльність", що вічно знову поновлюється. Чисто ідеалістична основа в тлумаченні цього питання. Він відмічає "Вчення" про внутрішню форму Гумбольдта. Визначення Гумбольдта залишається неясним. Гумбольдт говорить, що це щось суто інтелектуальне, індивідуальне, Штейнталь намагається піти далі Гумбольдта і пов'язати це з видами мислення:

- 1) наочне мислення
- 2) мовне мислення

Перший етап - більш низький ступінь розвитку мислення. Коли ми маємо справу з уявленням. Уявлення це не абсолютна копія предметів - це теж абстракція. Коли ми говоримо про категорію уявлення, то охоплюємо найхарактерніші ознаки предмету. Коли йдеться про мовне мислення, тут мають місце представлення другого ступеня. Це уявлення про ті перші уявлення. Ці вторинні уявлення виявляють собою високий ступінь абстракції. Ця внутрішня форма виступає, як пов'язуюча ланка між наочним мисленням і членороздільними звуками.

Внутрішня форма - більш суб'єктивна, ніж представлення першого ступеня.

На тому другому ступені, коли з'являється внутрішня форма, цілком виявляється суб'єктивність.

Внутрішня форма не залишається незмінною, вона має свій розвиток. Всього внутрішня форма проходить три ступені. Перший ступінь, коли сприйняття зовнішнього світу не абсолютно (первісні люди), слів найменувань поки що немає. Наступний, другий ступінь - виступає, як стадія світанку вдосконалення сприйняття зовнішнього світу. Розширюються можливості абстрактного мислення. На підставі цього абстрактного мислення створюються слова-поняття з ясною внутрішньою формою. Є чітка мотивація найменувань. Два перші ступені відносяться до доісторичного періоду. Третій ступінь випадає на історичний період. Тут звук і значення (об'єктивне уявлення) обходяться без посередника. Внутрішня звукова форма зі свідомості зникає. Вона служить лише крапкою, в якій стикаються звук і значення.

Штейнталю належить думка про те, що в той період, коли значення слів не мотивовано, кожний індивід вкладає в них своє особисте сприйняття, свою індивідуальну психологію. У момент вимовлення слова пронизані загальним нюансом значення і тому розуміються в тому колективі, де відбувається спілкування.

Штейнталь висловлює думку про те, що під це повинен бути підведений психологічний критерій. Чим більше схожості народів по духовній лінії, тим більше схожості в їх мовах.

1.6. Младограматичний напрямок в мовознавстві.

Младограматичний напрямок в мовознавстві виник в 70-і роки XIX століття. Його становлення стимулюється різними чинниками. В цей період у філософії панував позитивізм, який протиставляє абстрактному мисленню позитивні дані досвіду. Філософський позитивізм служив зовнішнім стимулюючим чинником для розвитку младограматичного напрямку. Внутрішні чинники були пов'язані із станом лінгвістичної науки того періоду, тобто з тим тупиком, в якому виявилася наука про мову після смерті глави

порівняльно- історичного мовознавства і засновника натуралістичного напрямку в мовознавстві, геніального Августа Шлейхера.

Младограматизм виник на противагу компаративістиці (порівняльному історичному мовознавству), що втрачала свій авторитет. Багато хто з видатних представників младограматизму були учнями А. Шлейхера.

Становлення младограматизма (назва спочатку носила чисто умовний і навіть жартівливий характер і була пов'язана з очевидною молодістю і молодим азартом когорти декількох ще не відомих, але поза сумнівом талановитих вчених) пов'язано з іменами таких лінгвістів як Август Лескін (1840 – 1916), Карл Бругман (1849 – 1919), Герман Остгофф (1847 – 1909), Герман Пауль (1846 – 1921) і Бертольд Дельбрюк і ін. Це представники лейпцігської школи младограматизма. В Німеччині у той час існувало і інше віття младограматизма. Наприклад, при Берлінському університеті, де працював інший учень А. Шлейхера Йоган Шмідт. В Геттінгенському університеті – Бенфей. Проте ні Шмідт, ні Бенфей не змогли створити свою школу.

Саме Лескін був вождем і вчителем младограматиків.

Поява младограматичного напрямку склалася на підставі критики і недоліків мовознавства XIX століття, і в першу чергу компаративістики. Вони виступили проти Августа Шлейхера (сам Лескін, будучи учнем Шлейхера, також піддався критиці, хоча і дещо побічно).

Своєрідним маніфестом нового напрямку в мовознавстві стала передмова до I тому неперіодичного видання «Морфологічні дослідження», написаного К. Бругманом і Г. Остгоффом (1878 р.). Проте енциклопедією младограматизма стала книга Г. Пауля «Принципи історії мови». В цій книзі концепція младограматизма висловлюється якнайповніше і послідовно.

Младограматизм, по своїй суті, не дивлячись на запеклу критику порівняльно-історичного мовознавства, є не що інше, як порівняльне історичне психологічне мовознавство, а одній з передумов його виникнення з'явився філософський позитивізм. Позитивізм заперечував теорію пізнання

і протиставляв абстрактному мисленню позитивні дані досвіду. Він розумів досвід як сукупність відчуттів і уявлень. Роль науки зводилася до опису і систематизації явищ на основі сукупності відчуттів і уявлень. Для теорії науки це мало наступні висновки:

- а) не повинно бути абстрактних тез;
- б) допустимі тільки узагальнення приватного порядку, тобто виводиться з емпіричного матеріалу.

Тим часом, характерною межею младограматизма є прагнення уникати філософії мови взагалі. Філософія позитивізму ж заломлюється в мовознавстві в том, що всі теоретичні тези повинні підкорятися досвіду, спостереженню і повинні витікати з матеріалу мови. Емпіризмом пояснюються відмова від філософії мови і відмова від вирішення питань, пов'язаних з онтологією мови. Теорія мови повинна бути, згідно з думкою младограматиків, індуктивною та емпірично обґрунтованою.

Таким чином, як відзначає в своїй книзі «Вступ у вивчення індоєвропейських мов» Би. Дельбрюк, - «мовознавство вступило з філософського періоду в історичний». Це був тотальний історизм. Младограматики вважали мовознавство історичною наукою. Приватний опис фактів припускав історичний підхід до нього.

На думку Германа Пауля, як тільки дослідник виходить за межі простої констатації одиничних фактів, і як тільки він намагається уловити зв'язок між явищами і зрозуміти їх, так відразу ж починається область історії.

Іншою невід'ємною межею младограматизма є психологізм, причому психологізм індивідуалістичного толку. Саме тому младограматики, і зокрема, Г. Пауль вважали мовознавство культурно-історичною наукою. На думку Пауля психічне начало є найважливішою ознакою культури. Пауль вважає, що насправді ніякої етнопсихології не існує, а існує тільки індивідуальна психологія. Звідси, справжньою реальністю в його концепції виступає лише індивідуальна мова. А оскільки кожний індивід володіє власною мовою, і кожний з цих мов – власне історією, то очевидний висновок,

що на світі стільки ж мов, скільки індивідів», до якого приходить Г. Пауль. Подібної ж точки зору дотримувалися і Бругман з Остгоффом: «вона (мова) по справжньому існує тільки в індивідуумі, тим самим всі зміни в житті мови можуть виходити тільки від розмовляючих індивідів».

Не дивлячись на очевидну абсурдність заяви Пауля про те, що кожний індивідуум є носієм окремої мови, не можна не погодитися з солідарним з ним Остгоффом і Бругманом, що зміни в мові можуть виходити тільки відрозмовляючих індивідів. Від кого ж ще?

А парадоксальність висновків, до яких приходить Пауль, полягає просто в тому, що младограматики не зробили чітке розмежування між поняттями «мова» і «мовлення». Ця честь належить швейцарському вченому Фердинанду де Соссюру. Проте це вже зовсім інший напрямок в мовознавстві, що виник трохи пізніше.

Повертаючись до младограматиків, слід зазначити, що центральним в концепції младограматизма є уявлення про мову як про індивідуальну психофізичну (психофізіологічній) діяльність. Таким чином, разом з історизмом і психологізмом у вивченні мови вони виділяють ще один принцип – індивідуалізм.

Младограматики звинувачують попередні ним мовознавства в небажанні займатися вивченням розмовляючого індивідуума. «З винятковим завзяттям досліджували мови, але дуже мало –розмовляючу людину», - пишуть Остгофф і Бругман в своєму введенні до «Морфологічних досліджень».

Таким чином: позитивізм – 1-ий принцип младограматизма; історизм – 2-й принцип. Будь-який стан мови – фаза історії. Статика мови – окремий випадок його динаміки.

3-ий принцип - психологізм індивідуалістичного характеру. Младограмматики вважають, що мова існує по-справжньому в індивідуумі. Всі зміни в мові залежать від розмовляючих індивідів. Велику роль грають такі

терміни як «уявлення», «асоціація». Младограматизм зловживає асоціаціями, оскільки всі зв'язки мови потрактовують як асоціації.

Поняття асоціації є гальмо на шляху пізнання мовного пристрою. Психологізм младограматиків затверджує: на світі стільки мов, скільки індивідів.

Кожний індивід - носій якогось діалекту. Це 4-ий принцип младограматизма. Він носить загальний методичний характер. Атомізм младограматиків виявляється в тому, що об'єктом дослідження є окремі емпіричні факти. Вони можуть бути зв'язані між собою. Це обумовлюється також позитивізмом. Заперечується пізнання, розкриття причинності, закономірності в теоретичному плані. Немає тоді і взаємозв'язку між чинниками і явищами мови. Немає системи мови. Форми мови вивчені дуже добре, складено багато словників, граматик і т.д., але немає теорії мови. Анатомізм - основна мішень критики младограматизма

В методі дослідження порівняльної граматики вони вважають необхідним підкреслити наступне:

- 1) кожна звукова зміна відбувається по законах, не знаючих виключення;
- 2) Новоутворення звукових форм аналогічно грає важливу роль в житті нових мов. Тому потрібно визнати, що це мало місце і в якнайдавніші періоди.

2 стрижень младограматизма: поняття звукових законів і аналогій.

До младограматиків мовознавці займалися стародавніми мовами і стародавніми етапами їх розвитку. Стародавні мови оголошувалися еталоном, по якому треба було порівнювати, звіряти живі мови. Ця орієнтація на живі мови зіграла велику роль в подальшому мовознавстві. Виступаючи проти засилля старих мов, младограматика сформулювали в маніфесті: «Тільки той компаративіст - мовознавець, хто покине задушливі, повні туманних гіпотез кузні, де куються індоевропейські праформи і вийде на свіже повітря відчутної мовної дійсності і сучасності, щоб зрозуміти те, що незбагненно за допомогою сухої теорії. Тільки такий вчений зможе досягти правильного розуміння характеру життя і

змін в мові і виробити правильні історичні принципи аналізу мови. Без цього неможливе проникнення в періоди дописьмової історії мов, подібно плавання в морі без компаса".

1.7. Лінгвістичні школи в Росії XIX століття

В російському мовознавстві II половини 19 століття головна роль належить двом школам: московській і казанській. Вони контактували із західноєвропейськими школами, особливо з німецькими. Б. де Куртене і Фортунатова знали за рубежом.

Ці російські лінгвістичні школи склалися на рубежі 70-х років 19 століття. По своїх загальних установах і дослідницькій практиці вони близькі до младограматичного напрямку в Німеччині. Але той факт, що вони зближувалися з младограматизмом, не повинен закреслювати їх своєрідну специфіку. Тут ставилися проблеми слов'янських мов.

Навкруги Фортунатова склалася московська школа. Він читав курси лекцій в Московському університеті по багато яких аспектах порівняльної граматики. Він згуртував навкруги себе лінгвістів, що стали відомими: Шахматов, Ушаков, Боржезинській, Ляпунов, Томсон і цілий ряд зарубіжних мовознавців, що приїжджали повчитися у Фортунатова: Фасмер - творець етимологічного словника російської мови, Беліч - видатний сербський славіст, Міккола - фінський мовознавець, Бернекер - німець, автор етимологічного словника і багато які інші.

Фортунатов мав широкий круг інтересів. Головна область - порівняльна граматика індоєвропейських мов. Особливо він працював в області балто-слов'янського мовознавства.

Як у класичного компаративіста його інтерес зосереджувався на фонетиці і морфології. Синтаксисом сам Фортунатов не займався. Найбільшим авторитетом в області синтаксису став академік Шахматов. Серед московських вчених були такі, хто займався питаннями семантики, семасіології (Покровській,

Поржезинській). Ушаков відомий як автор тлумачного словника російської мови в IV томах.

Разом з індоєвропеїстикою центральне місце в проблемах московської школи займала російська мова з усіма приватними задачами дослідження.

Крім того, московська школа була тісно пов'язана з практикою викладання. Тому московські мовознавці займалися також питаннями методики викладання російської мови. Ідеї в області методики робили вплив на складання програм викладання російської мови в школах, гімназіях, університетах.

Основні роботи Фортунатова: «Загальний курс порівняльною мовознавства», «Порівняльна фонетика індоєвропейських мов», «Лекції з порівняльної морфології індоєвропейських мов». Фортунатов відкрив деякі звукові закони. Новими були такі публікації Фортунатова, як: «Про порівняльну акцентологію литва-слов'янських мов», «Про наголос в балтійських мовах». В цілому кількість публікацій у Фортунатова не дуже велика. Всі його роботи увійшли до двотомника. Всього 34 статті, але якість цих робіт була дуже високою. В 1884 році Фортунатов отримав ступінь доктора наук без захисту дисертації, а в 1898 році був вибраний членом Російської АН. Потім він став членом багато яких академій наук і товариств. Все це свідчить про великі заслуги Фортунатова. Фортунатов надавав велику увагу порівняльній граматиці індоєвропейських мов. Він займався питаннями методики порівняльних історичних досліджень. Він не відступає від установки младограматиків про аналогію та постійність дії звукових законів. Але Фортунатов не відрізняється однобічністю і абсолютизмом поглядів на порівняльно-історичний метод. Він визнає, що можна вивчати мови і по-іншому. Можна зіставляти мови і на підставі чисто зовнішньої схожості і відмінностей.

В плані загальної лінгвістичної тематики Фортунатов піднімав такі питання, як співвідношення мови, суспільства і індивіда. Він визнає мову суспільним явищем, а не надбанням індивіда, як це виходило у младограматиків.

Але спеціальні заслуги Фортунатова пов'язані з більш конкретними питаннями: з вченням про слово і про так звані форми слів. Новизна підходу Фортунатова давала можливість рахувати його з одного боку структуралістом, а з іншого — прямо-таки сучасним вченням.

Вчення Фортунатова про форму слова полягає в тому, що він розглядав слово, як найважливішу одиницю мови (американська дескриптивна лінгвістика проголосила найважливішою одиницею мови морфему). Фортунатов визначає слово таким чином: «Всякий звук мовлення, що має в мові значення на відміну від інших звуків, які є словами, є слово». Це визначення не можна вважати вдалим. Але справа не в дефініціях. Важливо те, що Фортунатов бере орієнтацію не на семантику, а на формальні показники. Він проводить всю свою дослідницьку практику в напрямі визначення тих формальних критеріїв, які дозволяють відділити слово від інших одиниць мови.

В традиційних граматиках слова класифікуються по частинах мови. Кінцеве число частин мови в різних мовах встановлено різне. Є найрізноманітніші підходи, але все одно виділення частин мови складає основу морфології. Фортунатов намагається представити таку систему частин мови, яка була б витримана у дусі якогось одного принципу. Беручи формальний показник за основу, Фортунатов представляє таку систему: граматичні класи частин мови можуть бути більш загальними і менш загальними:

- 1) повне слово;
- 2) часткове слово;
- 3) вигук;

Дається характеристика цих загальних класів. Повні слова самостійно позначають предмети думки, а з погляду функції вони можуть бути або членами речення, або цілими реченнями. Часткові слова відрізняються від повних тим, що їх значення не існують окремо від значень

повних слів. В реченнях вони звичайно виступають при повних словах, маркіруючи їх синтаксичні функції і т.п.

Вигуки відрізняються тим, що не пов'язані з виразом смислових завдань. Вони служать вираженню відчуттів, які відчуває розмовляючий. Вони з синтаксичної точки зору існують або поза реченнями, або можуть представляти цілі речення.

У середині повних виділяється 2 основні граматичних класи:

- а) слова з формальною словозміною;
- в) слова без форм словозміни.

Слова з формами словозміни розділяються на 3 класи:

- 1) ті, які мають відміну (іменники);
- 2) ті, які мають відмінювання (дієслова);
- 3) ті, які мають тільки узгодження в роді. Це прикметники, узгоджені з іменниками.

У принципі в традиційних граматиках в дієслово потрапляють всі дієслівні форми (1) особисті форми; 2) дієприкметники; 3) дієприслівники; 4) інфінітиви). По теорії Фортунатова вони розташовуються інакше. Дієприслівники і інфінітиви утворюють особливий клас. Вони відносилися до форм без словозміни.

Вийшов повний переворот в граматиці. Це була новизна, яку не відразу стали приймати в лінгвістиці. Тільки в 20 столітті структуралісти витягнули теорію Фортунатова з архіву і маніпулювали нею на всі лади.

Казанська лінгвістична школа

Другою відомою школою російського мовознавства вважається казанська лінгвістична школа. Час її виникнення 70-80 рр. 19 століття. Майже паралельно з московською. З приводу казанської лінгвістичної школи існують 2 сторони питання:

- 1) Сам глава цієї школи Б. де Куртене не був безпосередньо тривалий час пов'язаний із Казанню. Його наукова біографія складалася таким чином, що він міняє багато які міста і університети. Великий період діяльності він працював в

Петербурзі (майже 20 років). Довгий час він працював в Дерптському університеті, потім у Варшавському університеті. Точну прив'язку до якогось міста було б важко дати. Але саме в Казані Б. де Куртене згуртував навкруги себе кружок дуже активних і здатних молодих людей, ідеї яких відрізнялися новизною і незвичністю. Тому в історії лінгвістики згадується саме казанська лінгвістична школа. В зарубіжному мовознавстві зустрічається назва «Російська школа польської лінгвістики». Б. де Куртене за походженням поляк. Після закінчення Варшавського університету він тривалий час перебуває в багатьох університетах за кордоном. Потім при Петербурзькому університеті він починає працювати над дисертацією і, успішно захистивши її, одержує право читати лекції з порівняльної граматики індоєвропейських мов, хоча дисертацію він захистив по древньпольській мові. Потім його інтереси перекинулися на фонетику і діалектологію. Він починає збирати матеріал по різних місцях, де жили слов'яни: на Балканах, в Італії. В петербурзькому університеті Б. де Куртене не міг отримати кафедру. Він не був благонадійний на свої політичні переконання, але йому запропонували кафедру в Казані.

З 1875 року він починає читати лекції в Казанському університеті. В Казані він дуже довго не затримується (близько 10 років). Його обтяжує провінціалізм. Він переїздить в Дерптський університет і стає дуже відомим. Потім його починають обирати членом різних наукових суспільств (член паризького лінгвістичного суспільства). Полягає в листуванні з найбільшими лінгвістами тих років. Після Дерптського університету, він якийсь час перебував в Краківському університеті. А на початку 20 століття з Кракова повертається до Петербургу і до Самої Жовтневої революції залишається професором Петербурзького університету. З числа його учнів особливо відомий академік Щерба.

Характерні риси казанської лінгвістичної школи: це була передова лінгвістична школа, і погляди її перекликаються з передовими ідеями мовознавства того часу. Сам Б. де Куртене вказував на деякі відмінні риси. По-перше, це прагнення до створення лінгвістичної теорії, без якої немислима жодна

наука. (Це був період розквіту младограматизма, який відмовився від створення якої-небудь лінгвістичної теорії).

Як недоліки, Б. де Куртене називав тягу до руйнування старих теорій, старих поглядів. Відразу замінити всі старі постулати на нові неможливо. Виходило, що, відкинувши старе, лінгвісти позбавлялися фундаменту для створення нового. Другий недолік - створення великого числа термінів. Б. де Куртене прагнув стримувати це термінологічне новаторство, хоча він і сам створив велике число термінів.

Казанська лінгвістична школа прагнула підходити до трактування лінгвістичних явищ з погляду психологізму. Спочатку панувала індивідуалістична психологія. Потім цей психологізм був подоланий і набув забарвлення соціологічного психологізму. Поступово пануючим ставав погляд, що зміни в мові мають колективний, а не індивідуальний характер. (Зміни виникають в мовленнєвому процесі). Відбувається відхід від індивідуальної психології і поворот у бік соціальної психології. «Психічний світ не може розвиватися без світу соціального». Прагнення до систематизації призводить до того, що більш чітко розмежовується звук і буква з одного боку і звук і фонема з іншого. Загострюється інтерес на вивченні живих мов. Підкреслюється, що хоча історизм і необхідний, потрібно займатися і сучасним станом мови.

1.8. Лінгвістичні школи 20-го століття

Усі школи 20-го століття сформувались у критиці щодо младограматизму в його класичній формі. Виникає цілий ряд шкіл під гаслом антимладограматизму. Школа естетизму Карла Фосслера (1872 - 1949), неолінгвістика Джуліо Бертоні (1878 - 1942).

Школа “Слова та речі” вже своєю назвою говорить про зміст і напрям дослідної роботи. Основну проблему становить питання співвідношення слів, мовних одиниць і предметів, які слова позначають. У цілому ця проблема не нова. Ще у філософії давніх греків це питання активно обговорювалося. “Суперечка про правильність слів-найменувань”. А потім протягом усього

періоду розвитку мовознавства – це питання виникало в тій чи іншій формі. Засновники цієї школи (“Слова та речі”) – австрійці за походженням Рудольф Мерингер (1859 - 1931) і Гуго Шухардт (1842 - 1928). Мерингер виховувався на ідеях молодограматизму й сам був представником молодограматичної школи, але все ж таки на зламі століття дійшов висновку, що межі, визначені молодограматизмом, занадто вузькі. Прийшов час розширити проблематику лінгвістичних досліджень. Лінгвістика не може більше замикатися в порівняльній граматиці, вона має контактувати з іншими науками. До початку 20-го ст. Мерингер остаточно утвердився в цих своїх поглядах, і, щоб довести до лінгвістичної аудиторії це своє кредо, він опублікував велику статтю “Слова та речі”. Ця стаття була своєрідною заявкою на щось нове, що мало з’явитися в мовознавстві. Мейер Любке, заснувавши журнал з такою самою назвою, зробив заявку на становлення нової школи в мовознавстві.

Постулати нового напрямку такі: сам напрямок оцінювався як культурно-історичний. Мовознавство оголошувалося частиною науки про людську культуру, тобто історія мовознавства нерозривно пов’язана з історією культури в аспекті зв’язку слів з речами, які є частиною людської культури.

Надалі жодної науки про мову без науки про речі не повинно бути. Під речами треба розуміти не лише предмети як такі, а взагалі всі ідеї, які народжуються в суспільстві й виражаються словами. Зі зміною культури змінюють свої значення й слова – це теза школи. Кожне пояснення семантичних змін повинно ґрунтуватися на цьому факті.

Наступний постулат стверджує: мовознавству не варто встановлювати якість жорсткі просторові й часові межі. На думку школи “Слова та речі”, лінгвістика повинна досліджувати контакти індоєвропейців з не-індоєвропейцями. Проте все це не значить, що має припинитися робота з реконструкції прамови. Вона залишається однією з найважливіших проблем. Але досі реконструкція забезпечувалась системою звукових відповідностей, а тепер вона забезпечується й аналізом історії значень у зв’язку з історією відповідних реалій.

Одним з положень проголошується постулат про широку співпрацю з іншими науками, тобто, передусім з історією, археологією, палеонтологією, географією, соціологією. Культурно-історичний метод має поєднуватися з методом семантичним і соціологічним. Ще один важливий постулат: як і молодограматика, школа “Слова та речі” закликає вийти на “польову роботу”, тобто вивчати живі мови. Треба спостерігати, чути, бачити.

На сторінках журналу “Слова та речі” друкуються не лише мовознавці, але й представники ін. наук. Усе, що там публікувалося, було не рівнозначне. Можна розділити всі праці на три групи досліджень.

1а група – економічні дослідження. Це безпосередньо лінгвістичні дослідження. Етимологія, як така, отримала свою інтерпретацію. Наукову основу етимологія отримала лише в ХІХ ст. у зв’язку з діяльністю молодограматиків. Етимологічні відповідності позбавляються свавілля, бо вимагається дотримання фонетичних відповідностей. Але представники школи “Слова та речі” вносили в етимологію свій постулат (який, між іншим, не є новим). “Етимологія має спиратися однаковою мірою на два принципи: на принцип фонетичних відповідностей і на принцип семантичних відповідностей”. Причому семантичні принципи вони вважали головними. Виникає запекла полеміка навколо цього принципу. Семантичні відповідності – більш хитка основа, ніж фонетичні. Якщо фонетичних відповідностей немає, треба вилучати слово з даного гнізда. Молодограматика взагалі вважали, що залучення семантики – це спекулятивна операція.

2а група досліджень мала характер опису різних реалій, речей, які на перший погляд прямого відношення до лінгвістики не мають, але за настановою цієї школи такі дослідження були потрібні.

3а група досліджень - це описи змішаного характеру. Вони містили описи і речей, і слів. Проте вони дуже пістряві й різнопланові. Особливо багато цей журнал публікував статей, присвячених опису інструментів, пристроїв у побуті, опису будівель, лазень, сараїв тощо. Сам Мерингер дуже ретельно досліджує будинок на Балканах, у Німеччині, у найрізноманітніших районах і

порівнює ці дослідження між собою. Це була надзвичайно цікава й інколи дуже плідна спроба встановити, який зв'язок існує між словами та предметами в різних географічних ареалах. Така пильна увага до речей давала іноді гарні результати для етимологічних досліджень.

Спочатку Мерингер старанно вивчив всі способи побудови огорожі, потім стінок споруд і на такій підставі вивів цікаву етимологію слова *die Wand*, яке походить від дієслова *winde* – плести. Це цілком наукова обґрунтована дуже відома етимологія. Проте було багато й суперечливих етимологій, тому що вони не завжди були узгоджені з фонетичними відповідностями, тобто в цьому були свої плюси й мінуси.

Але якщо в цілому оцінювати факт появи цієї школи, до нього треба ставитися так: поява нових принципів свідчить про кризу, яка почалась в молодограматичному напрямку в ХХ ст..

Семантика не є тією галуззю, яку досліджували молодограматиками, і повстало питання про включення семантики в актив лінгвістичних досліджень. Те, що запропонувала ця школа, було одним із закономірних шляхів, але очевидні недоліки цієї школи. Фактично мовознавство розчинилося в матеріальній культурі суспільства. Мовознавство затуляли інші дисципліни. З іншого боку, за задумом засновників школи, мовознавство мало вирішувати питання інших наук. На думку Потебні, “є близькі значення слів, і є дальні. Так справа лінгвістики – вивчати близькі значення, інакше лінгвістика втратить свої межі і перетвориться на науку про все”.

1.9. Діалектологія та лінгвістична географія

Дослідження в галузі діалектології почались набагато раніше ХХ ст. Їх можна віднести до кінця XVII ст. Але більшість праць з'явилась у XIX ст. особливо діалектологія стимулюється молодограматиками. І далі протягом усього ХХ ст. діалектологія не переривається. З приводу того, де зародилась діалектологія, існує багато думок. До цього питання не можна підходити спрощено. У книзі Жирмудського “Німецька діалектологія” наголошується,

що виникнення наукової діалектології пов'язане з Німеччиною і не випадково, бо там був підготовлений достатній науковий фундамент у галузі мовознавства. Підтвердження цього – книга Шмеллера “Діалекти Баварії в граматичному аспекті” (початок XIX ст.) Той опис діалектів який пропонує Шмеллер, значно відрізняється від фрагментарних описів, проведених до нього. Це був систематичний опис. Книга Шмеллера свідчить про перший крок у розвитку діалектології. Наступний крок був зроблений через 50 років у 1876 році. Книга Вінтелера була присвячена одній з говірок. Це його дослідження стало зразком діалектологічного дослідження з позицій молодогограматизму. Книга несла на собі відбиток молодогограматичних досліджень. Чітко видно позицію автора, аргументовані його заснови. Автор наголошує на фонетичному боці. Адже сам Вінтелер був фонетистом. Коли створювалась фонологія, Трубецькой віддає наляжне Вінтелеру. У його праці були зачатки фонології. Вінтелер, мабуть, був першим, хто визнавав беззастережно, що існує таке протиставлення звуків, які служать у даній мові для розрізнення значень слів, а з іншого боку вважав, що існують і такі, які не можна використати з цією метою. Книга Вінтелера привернула увагу й отримала визнання як перший досвід суто фонетичного опису діалектів. Але його думка про два типи протиставлень не була політична тоді, тобто вона просто не могла бути поміченою. Тому Вінтелер окрім того, що був гарним діалектологом, заклав підвалини фонології. Слідом за цим з'явилась низка інших описів інших говірок і діалектів, але з орієнтацією на працю Вінтелера. Діалектологія була визнана і стала одним з провідних напрямків мовознавства. Діалектологія отримала інтенсивний поштовх для розвитку. Яскравий приклад цього – робота Енгельса “Франкський діалект” 1881-82 рр. Ця праця була оцінена фахівцями як дуже кваліфіковане дослідження. Наприклад, Фрингсон (був всесвітньо визнаною головою німецьких діалектологів)

У романському мовознавстві також наявний інтенсивний розвиток діалектології. Один з основоположників романської діалектології – видатний італійський мовознавець Асколі (сер. XIX ст.). Його діалектологія

характеризується тим, що її основою є історична й описова фонетика. І на цій основі романська діалектологія починає бурхливо розвиватися. Асколі був не просто діалектологом, він був найвизначнішим представником порівняльно-історичного напрямку в мовознавстві. Але часто важко розмежувати Асколі – індоєвропеїста й Асколі – діалектолога. У нього ці інтереси дуже перепліталися.

Інший відомий діалектолог, француз Луї Гоша спирався на матеріали, зібрані на місцях, дійшов висновку, що мовна дійсність набагато складніша, ніж це можна було уявити, оперуючи законами молодограматиків. Діалектологічний матеріал видає цілий ряд нерівностей, багато фонетичних правил і законів виявляються дуже вразливими. Гоша робить знаменний висновок: “Немає мовної єдності для всього колективу носіїв мови, а тим більше немає непорушних фонетичних законів. Незважаючи на мою повагу до фонетичних законів, я завжди вів боротьбу за менш суворе їх застосування”.

Поряд з Гоша називають такі імена: Гастон Парі, Поль Мейє тощо.

Романські діалектологи вважають, що немає чітких меж між діалектами. Але всі дослідження так чи інакше приводять до виникнення лінгвістичної географії. Треба сказати, що в російському мовознавстві ці роки відзначаються інтересом до діалектології. Наприклад, словник Даля з’явився в II половині XIX ст. Цю працю можна сміливо віднести до діалектології. “Нарис російської діалектології” Соболевського. Дуже цікавився діалектологією Шахматов. На початку XIX ст. була створена Московська діалектологічна комісія з ініціативи академіка Шахматова. 1915 року ця комісія під керівництвом опублікувала 5-й випуск робіт з діалектології, який засвідчив перший досвід у дусі лінгвістичної географії на ґрунті російських діалектів. Тут вперше додається діалектологічна карта російської мови. Автори цієї книги – Шахматов, Ушаков і Дурново. Успіхи діалектології поставили перед лінгвістами нове завдання – узагальнення діалектологічного матеріалу та його картографування. З діалектології виросла галузь науки, яку назвали лінгвістичною географією.

Зародження лінгвістичної географії відбулось за цілим рядом ознак у Німеччині, тому що саме в Німеччині Георг Венкер (1852 - 1911) починає укладати атлас діалектів німецької мови. В 1897 р. Венкер розробив анкету-опитування, в якій було 40 речень-запитань, і цю анкету розіслали в 40 тисяч населених пунктів Німеччини. Анкета була адресована місцевому вчителю німецької мови, мешканцю даної місцевості, носієві даного діалекту. Він повинен був всі ці 40 речень перекласти діалектом свого населеного пункту. Отримали неоднозначне вирішення завдання. Більше, ніж половина вчителів дійсно народилась у цій місцевості, решта – ні: вони залучили до вирішення поставленого завдання перекладу речень з анкети на місцевий діалект інших осіб. Окрім цього, сам переклад записувався в єдиній орфографії, а не транскрипції. Тому вийшла подвійна розбіжність. Берлінська академія наук зацікавилась цим задумом Венкера і йому на допомогу прислали освіченого фонетиста Фердинанда Вреде (1863 - 1934).

Робота ця в цілому розтяглась на довгі роки. Перший випуск атласу з'явився 1926 року, після смерті Венкера. Отже, завдання, поставлене Венкером, не могло бути вирішене через низку лінгвістичних причин. Однією з головних є метод суцільного анкетування, а з цим пов'язані й інші обставини. При такому охопленні місцевостей страждала якість анкет. Через усі ці обставини виявилось, що творцями лінгвістичної географії були французи, а не німці. Засновником школи лінгвістичної географії у Франції став Жюль Жильєрон (1854 - 1926). Жильєрон почав працювати над проблемою пізніше за Венкера (наприкінці XIX ст.). Принципи підходу до вирішення проблеми були іншими. Тут, щоправда, також були анкети, але орієнтація при укладанні анкет не мала суто фонетичного характеру. Опитування було побудоване так, щоб у відповідях була і морфологія, і синтаксис. Особлива увага приділяється лексиці. Анкета була змішаного характеру, щоб отримати, можливо, більше даних про діалект. Французи провели вибіркове анкетування. З усіх населених пунктів у Франції вибрали близько 600 з таким урахуванням, щоб відобразити основні гілки діалектів. І ще одна суттєва відмінність. Німецькі анкети

розіслали поштою. Французи так не зробили. У Жильєрона був чудовий помічник Едмон (1848 - 1926). Вони розробили фонетичну транскрипцію, і в усі населені пункту виїжджав Едмон (працювало одне й те саме фонетичне вухо). Едмон визначався надзвичайним фонетичним слухом. Експедиція Едмона тривала близько чотирьох з половиною років (1897 - 1901). На кожний населений пункт заводили окремий зошит. У кожному зошиті повторювалась анкета. Едмон приїжджав у населений пункт, добирав надійних інформаторів, заповнював з даного населеного пункту й відсилав її Жильєрону. Той одразу починав обробляти матеріал. Атлас було зроблено швидко й однозначно. Він вийшов у 1902 році. Атлас усіх вразив і сприяв поширенню ідей лінгвістичної географії у світі. Багато вчених побачили в ньому справжню революцію в галузі мовознавства. Лінгвістичний атлас Франції, укладений Жильєроном і Едмоном, містив майже 2000 карт. Кожний обстежений населений пункт на карті мав номер, і для кожного поняття була окрема карта. А у верхньому куті, де називалось поняття, якому присвячена ця карта, подавалась загальнофранцузська назва, а під кожною цифрою стояла назва на діалекті. Там, де спостерігалися однакові явища, вони поєднувались певними лініями (ізогласами), а на зведених картах виникали пучки ізоглас. Метод лінгвістичної географії базується на цьому понятті (пучки ізогласів).

1.10. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра

Фердинанд де Соссюр (1857 - 1913) – один з видатних лінгвістів ХХ ст. Він народився в Женеві у родині вчених. 1875 року Соссюр почав навчання в Женевському університеті, а з 1876 року навчався в Лейпцизі, де слухав лекції Лескіна, Остгофа, Бругмана. У 1879 р. він надрукував відому книгу “Трактат про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах”. У 1878-79 навчальному році Соссюр навчається в Берлінському університеті. Наприкінці 1879р. він повернувся до Лейпцига і в лютому 1880р. захистив докторську дисертацію “Родовий абсолютний у санскриті”. У наступні роки Соссюр читає лекції в Парижі, де в нього навчались Л.Майє (1866 – 1936),

М.Граммон (1866 - 1946). 1891 року він повертається до Женевського університету, де згодом став професором санскриту й порівняльної граматики індоєвропейських мов. У 1906 р. Соссюр отримав кафедру загального мовознавства. У 1906-1911р. тричі прочитав курс загального мовознавства, який слухали Ш.Баллі (1865 - 1947) та А.Сеше (1870 - 1946). Прочитані Соссюром курси із загального мовознавства були після його смерті видані за записами лекцій Ш.Баллі та А.Сеше в 1916р. під назвою “Курс загальної лінгвістики”. 1933 року в Москві було видано його російський переклад. Ця книга стала всесвітньовідомою своєю оригінальною концепцією і вплинула на становлення різних напрямків лінгвістики XX ст.

Проблеми, поставлені й розглянуті Соссюром у “Курсі загальної лінгвістики”, - мова й мовлення, системність мови, її знаковий характер, синхронія й діяхронія й внутрішня лінгвістика – вже багато в чому були сформульовані його попередниками й сучасниками: В. фон Гумбольдтом, Бодуеном де Куртене, М. Крушевським, В. Уїтні та іншими мовознавцями. Проте заслуга Соссюра полягає в тому, що він , поєднавши ці проблеми, створив загальну теорію мови, хоча багато в чому суперечливу й позбавлену остаточного вирішення всіх питань. Головним методом побудови лінгвістичної теорії Соссюр обрав метод антимоній, який широко використовував В. фон Гумбольдт та інші лінгвісти XIX ст. (наприклад, французький лінгвіст В Анрі видав 1986 року книгу “Лінгвістичні антиномії”).

1. Перша важлива антиномія концепції Соссюра – мова й мовлення. Проблема їх співвідношення вперше була поставлена Гумбольдтом, потім її розглядали Потебня й Бодуен де Куртене. Вирішуючи цю проблему, Соссюр відштовхується від загального поняття мовленнєвої діяльності, складниками якої є мова й мовлення. Мовленнєва діяльність дуже різноманітна, вона стосується й індивідуальної, і соціальної сфери, стикається з такими галузями як фізика, фізіологія, психологія, має

зовнішній (звуковий) і внутрішній (психічний) бік. Мовленнєва діяльність – це властивість, притаманна людині. Мова й мовлення – це лише частини більш загального феномена, яким є мовленнєва діяльність. Мова й мовлення “тісно пов’язані між собою і взаємно передбачують одне: мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле й виконувало всі свої функції; мовлення, у свою чергу, необхідне для того щоб встановилася мова: історично факт мовлення завжди передує мові” (103,42). Разом з тим мова й мовлення різняться між собою рядом ознак.

Перша відмінність між ними полягає в тому, що мова соціальна, а мовлення індивідуальне. Мова – соціальний елемент мовленнєвої діяльності, зовнішній відносно індивіда, той не може ані створювати мову, ані змінювати її. Мова як соціальний продукт засвоюється кожним індивідом уже в готовому вигляді. Визнаючи соціальний характер мови, Соссюр наголошує на її психологічній природі: мова – це сукупність асоціацій, наявних у мозку й скріплених колективною домовленістю. На відміну від мови мовлення завжди індивідуальне, воно є “індивідуальним актом воле вияву й розуміння”. У мовленні немає нічого колективного, його прояви – індивідуальні й миттєві. По-друге, мова протистоїть мовленню як потенція його реалізації. Мова потенційно існує в мозку індивіда у вигляді граматичної системи й словника; реалізація цих потенційних можливостей відбувається в мовленні, у використанні засобів мови з метою комунікації. По-третє, на відміну від нестійкості й одноразовості мовлення, мова стійка й довговічна. І, нарешті, мова відрізняється від мовлення, як “істотне від другорядного і більш-менш випадкового”. Істотними є нормативні факти мови, закріплені мовною практикою, другорядні й випадкові – коливання й індивідуальні відхилення в мовленні. Враховуючи зазначені чинники, Соссюр вимагає окремо вивчати кожен бік мовленнєвої діяльності, пропонуючи розрізняти лінгвістику мови й лінгвістику мовлення, яка має другорядне значення.

2. Протиставлення мови й мовлення Соссюр образно називає першим перехрестям на шляху лінгвіста. Другим перехрестям він називає антиномію синхронії. Синхронія – це стан мови у даний час, статистичний аспект, мова в її системі. Діахронія - це еволюція мови, послідовність мовних фактів у часі, історичний або динамічний аспект. На думку Соссюра, “синхронічне все, що стосується статистичного аспекту” лінгвістики, “діахронічне все, що стосується еволюції”. Звідси походить вимога виділити нову пару незалежних дисциплін – синхронічної та діахронічної лінгвістики. Синхронічна лінгвістика має вивчати логічні й психологічні відношення між існуючими елементами мови, які утворюють її систему, розглядаючи їх так, як вони сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю. Діахронічна лінгвістика має вивчати відношення, які пов’язують елементи мови в порядку послідовності; ці елементи “не сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю”, вони замінюються одні іншими, але не утворюють систему. Таким чином, синхронічна лінгвістика вивчає мову як систему, тобто має справу з мовою, а діахронічна досліджує мовлення, її об’єкт не утворює систему. Варто зазначити, що антиномію синхронії-діахронії розробляв уже Бодуен де Куртене як статику й динаміку мови.

3. Ще одне протиставлення лінгвістичної концепції Соссюра – антиномія зовнішньої й внутрішньої лінгвістики. Питання зовнішнього й внутрішнього в мові, роль зовнішніх чинників у її розвитку розглядав тією чи іншою мірою В.фон Гумбольд, Бодуен де Куртене та ін. Але заслуга Соссюра в тому, що він чітко розмежував сферу дії зовнішніх і внутрішніх чинників у мові. Він відокремлює саму мовну систему, розвиток якої визначається внутрішніми чинниками, від зовнішніх умов функціонування й розвитку мови. Серед позамовних чинників, які впливають на мову, Соссюр виділяє передусім зв’язок історії мови з історією суспільства, нації, цивілізації в цілому. Історія мови й історія суспільства переплітаються і впливають одна на одну: звичаї народу відбиваються в його мові, мова значною мірою формується народом, нацією. Завоювання, колонізація,

торгівельні зв'язки, міграція племен і народів, стан культури, мовна політика держави впливають на межі поширення мови, визначають її взаємодію з ін. мовами, співвідношення діалектів усередині мови, особливості формування літературної мови, нарешті, характеризують специфіку історії мови. До зовнішньої лінгвістики Соссюр відносить також географічне поширення мов та їх діалектне дрібнення. На думку Соссюра, зовнішніми чинниками пояснюються деякі мовні явища, наприклад, запозичення. Проте екстралінгвістичні чинники не торкаються самої системи мови, її внутрішньої побудови: “неправильно думати, що оминаючи їх, не можна пізнати внутрішній механізм мови”. Для вивчення мови як системи “немає жодної потреби знати умови, в яких розвивається та чи інша мова”, оскільки “мова – система, яка підкоряється власному порядку”. Саме в останньому розумінні мова виступає предметом внутрішньої лінгвістики, бо внутрішнім є все, що певною мірою видозмінює систему. Разом з тим мову та її розвиток треба вивчати у зв'язку із суспільством, яке створило мову й постійно її розвиває. Такий поділ сприяв формуванню й розвитку надалі двох впливових напрямків у мовознавстві - соціологічному й структуралізму.

4. Однією з головних заслуг Ф. де Соссюра перед лінгвістикою вважають обґрунтування ним системного характеру мови. Трохи раніше, ніж Соссюр, Б. де Куртене, роботи якого Соссюр високо цінував, запропонував розуміння системи мови як сукупності, частини якої пов'язані між собою різними відношеннями. У Соссюра система мови базується на протиставленні її членів. Розглядаючи мову як систему математично точну, він користувався для позначення компонентів системи математичним терміном “член”, вважаючи, що всі відношення в мові можуть бути виражені в математичних формулах. Мова як система характеризується двома особливостями: усі члени системи перебувають у рівновазі; система є замкнутою. Система мови формується на підставі встановлення тотожностей і розбіжностей між її членами, тобто елементами системи.

Соссюр наголошує на статичності як найважливішій ознаці мовної системи, хоча її не розглядає як цілком нерухомий стан системи.

Визначальними в системі є два типи відношень між її елементами – синтагматичні й асоціативні, заслуга у відкритті яких належить, на думку деяких дослідників, М.В. Крушевському. Синтагматичні відношення базуються на двох та більшій кількості членів відношення, “однаковою мірою наявних в актуальній послідовності”. Синтагматичні відношення підпорядковуються принципу лінійності. Через дію цього принципу мовні одиниці “вишикуються” в лінію, де кожна одиниця утворює сполуку з сусідніми одиницями. Лінійні сполуки одиниць мови Соссюр називає синтагмами. Другий тип відношень він позначає як асоціативні, вони “поєднують члени цього відношення у віртуальний мнемонічний (гр. Μνeme – пам’ять) ряд”. В асоціативні відношення Соссюр включає не лише морфологічні, але й смислові зв’язки між словами. На думку Соссюра, сукупність синтагматичних і асоціативних відношень “утворює мову й визначає її функціонування”. Мова представляє собою сукупність взаємопов’язаних елементів, де кожний член системи пов’язаний з іншими членами як у просторі (синтагматичні відношення), так і у свідомості (асоціативні відношення).

5. Соссюр обґрунтував знаковий характер мови. Вчення про мову як систему знаків, які виражають поняття, посідає важливе місце в лінгвістичному вченні Соссюра. Він вважає мову системою знаків, “в якій істотним є лише поєднання значення й акустичного образу, причому обидва ці компоненти знака однаковою мірою психічні”. Мовний знак, за Соссюром, - це протиставлена двобічна психічна сутність: означення (акустичний образ) й означуване (поняття). Мовні знаки – це реальності, які знаходяться в мозку людини. Центральним знаком у механізмі мови є слово. Соссюр пропонує створити нову науку про знаки взагалі - семіологію. Лінгвістика “як наука про особливі знаки” буде частиною семіології, її найважливішим розділом, оскільки мова – це найскладніша й

найпоширеніша семіологічна система”. Соссюр зазначає характерні ознаки мовного знака. Це передусім довільність знака, тобто довільність, умовність зв’язку означення з означуваним. Проте, з іншого боку, цей знак є обов’язковим для мовного колективу, який ним користується, він соціально обумовлений. Довільність знака зовсім не виключає його мотивованості, оскільки більшість слів у загальній системі мови мотивована. Принцип довільності знака породжує антиномію мінливість-немінливість знака. Немінливість мовних знаків характеризується тим, що люди вживають їх так, як встановлено традицією. У процесі історичного розвитку відношення між означенням й означуваним у знакові можуть змінюватись, тобто може змінитися звуковий склад слова, його значення або те й інше разом, що тісно пов’язано з принципом безперервності мовного розвитку.

Важливим для системного й знакового розуміння мови було наголошування Соссюром на значимості відмінностей у знаку й мові. Через те, що мовний знак – психічне явище, для нього важливі не матеріальні відмінності, а фінкціональні властивості. На його думку, у слові важливий не звук як такий, а ті звукові відмінності, які дозволяють відрізнити це слово від інших, “бо тільки ці звукові відмінності значимі”. У зв’язку з цим Соссюр розуміє фонему як сукупність розрізнявальних ознак, що потім було визнано Паризьким лінгвістичним гуртком.

Безпосередні учні Соссюра й ті мовознавці, на творчість яких він вплинув, не утворюють єдності, оскільки багато положень його концепції суперечливі й припускають неоднозначне тлумачення. Послідовники Соссюра представлені наче трьома потоками. Перший потік утворюють Ш.Баллі, А.Сеше, С.О.Карцевський (так звана Женевська школа), які дотримувались концепції свого вчителя й розвивали його погляди. Більша група мовознавців, які утворюють другий потік (А.Мейє, Ж.Вандрієс, Е.Бенвеніст, А.Соммерфельт тощо), сприйняла соціологічні ідеї Соссюра, поєднавши їх з принципами порівняльно-історичного мовознавства.

Останній потік включає багато мовознавців різних відгалужень структуралізму.

1.11. Сучасна зіставна лексикологія

Починаючи з 60-х років минулого століття, в мовознавстві спостерігається бурхливий розвиток зіставних досліджень на матеріалі різних мов світу. Уже в 50-х роках ХХ століття з'явилася низка наукових праць, присвячених розробці питань теорії мовних контактів, ареальної лінгвістики, тісно пов'язаних з питаннями лінгвістичної типології. Загальнотеоретичні питання порівняльно-історичного та типологічного мовознавства потребували плідного продовження у конкретних зіставних студіях 70-80 років. Саме в цей період активно формувалася лінгвістична концепція порівняльного мовознавства. Порівняння різних мов сприяло впорядкуванню та систематизації систем мов в цілому та їхніх мікросистем зокрема.

Початок ХХІ століття відзначається врахуванням загальнолінгвістичних тенденцій у проведенні зіставних лінгвістичних досліджень. Так, останнім часом науковці продовжують працювати на основі традиційних підходів до зіставлення мовних даних з метою виявлення ізоморфних та аломорфних рис. Серед таких напрямів відзначаються дослідження у галузі **зіставної (контрастивної) лексикології**. Найбільш плідно працюють фахівці у галузі лексичної семантики М.П. Кочерган, І.В. Корунець, В.М. Манакін тощо. Цьому активно сприяє проведення наукових конференцій у Київському національному лінгвістичному університеті "Проблеми зіставної семантики" під керівництвом проф. М.П. Кочергана у 1995 – 2005 рр. та проф. О.О. Тараненко у 2007 році.

Розвиток зіставних досліджень сприяє розвитку методів контрастивного дослідження, підтвердженню наявності мовних універсалій, міжмовних універсальних смислів у різних мовах, написанню дисертацій та монографій (див., напр., роботи М.П. Кочергана, В.М. Манакіна тощо).

Зіставна лексикологія ставить собі за мету порівняння мов як у синхронії, так і в діяхронії, та виявленні спільного і відмінного і різних мовах на всіх

рівнях лексико-семантичної системи. Крім того, зіставна лексикологія розвивається у таких сферах, як теорія перекладу і двомовна лексикографія, що є реальним зіставленням лексики двох мов, але без системного підходу до вивчення зіставляваних лексико-семантичних систем. Зіставна лексикологія ґрунтується на принципах, запропонованих А. Гудавичюсом [15, с. 195-196]:

- 1) принцип зіставлення (одиниці порівняння мають бути представлені однаковою мірою, їхній зміст та обсяг мають визначатися однаковими принципами і правилами);
- 2) принцип рівноправності (зіставлення носить двосторонній та багатогранний характер);
- 3) принцип нейтральності (мови співставляються через когнітивну систему та сукупність знань про світ)

Перспективністю відзначаються зіставні дослідження фразеологічних одиниць на матеріалі різних мов. Спроби порівняння таких мовних одиниць у другій половині XX ст. були лише поодинокими. Наразі же спостерігається зростання кількості досліджень структури і семантики фразеологічних одиниць у зіставному аспекті (див., напр., роботи В.А. Шевелюк, Л.А. Ковбасюк тощо).

Ще одним напрямом проведення студій у галузі порівняльної лексикології є зіставне термінознавство (див., напр., роботу С. М. Кришталь).

Надзвичайно перспективними є зіставні студії, що ґрунтуються на основах теорії номінації. Так, ця теорія, започаткована у 70-х роках минулого століття, на початку XXI ст. виходить на передній план серед досліджень у галузі лексикології. Особливості зіставлення іменування різних об'єктів, явищ, феноменів оточуючого людину світу становлять мету низки наукових пошуків (див., напр., роботи А.Е. Левицького; О. В. Материнської; О. В. Петрової тощо).

Предметом багатьох зіставних досліджень стають різні аспекти мовної свідомості: концепти, психосемми тощо, що призводить до поглибленого зіставного вивчення різних концептуальних та мовних картин світу, тобто комплексу фундаментальних понять, що відображає саму людину та її бутті в навколишньому світі; науковий пошук мовознавців спрямований також на

зіставний опис психолінгвістичного аспекту асоціативних полів, виявлення загальних та ідіотнічних особливостей вербальних асоціацій (див., напр., роботи С.П. Денисової; Д.І. Терехової та ін.).

Співвідношення мови та мислення, мови та культури, мови та мовлення є особливо корисними для розвитку теорії міжкультурної комунікації, оскільки дозволяють передбачити проблеми у спілкуванні людей різних етнічних груп і запобігти непорозумінням у процесі спілкування. Цікавими у такому ракурсі є міжмовні та міжкультурні паралелі; аспекти взаємодії елементів різних мов (див., напр., роботу В.В. Ларченко). Окреслений підхід дозволяє також підвищити ефективність викладання іноземних мов шляхом залучення результатів зіставних досліджень.

Отже, сучасна українська зіставна лінгвістика, що ґрунтується на роботах видатних мовознавців Ю.О. Жлуктенка, Д.І. Квеселевича, М.П. Кочергана, І.В. Корунця, В.М. Манакіна, Ф.С. Бацевича, А.Е. Левицького та багатьох інших, доводить перспективність досліджень, які ставлять за мету порівняння певних аспектів структури і функціонування різних мов. Крім того, зіставна лексикологія сприяє розвитку нових напрямів наукових досліджень, напр., зіставне вивчення дискурсу, що є дуже перспективним вектором наукових пошуків.

1.12. МОДУЛІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготувати реферат до теми «Теорія мовної спорідненості». Визначити предмет, об'єкт, завдання, мету досліджень у площині цієї теорії. Познайомити з результатами досліджень зарубіжних та вітчизняних мовознавців.

2. Оперуючи отриманими теоретичними знаннями, підготуватися матеріал щодо останніх досліджень у сучасній вітчизняній германістиці, аналізуючи важливість отриманих результатів багатоаспектних досліджень.

1.13. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризувати основні парадигми досліджень сучасної зіставної лінгвістики.
2. Пояснити сутність методів порівняльно-історичного дослідження.
3. Визначити предмет та об'єкт порівняльно-історичного мовознавства.
4. Сформулювати та пояснити основні поняття контрастивної лінгвістики.
5. Назвати та охарактеризувати напрями дослідження конфронтативної лінгвістики.
6. Пояснити особливості діалектологічних досліджень мови.
7. Охарактеризувати географічний аспект лінгвістичного пошуку.
8. Розтлумачити поняття «мовна географія».
9. Визначити сутність зіставних досліджень мовознавства.
10. Ознайомитися з новітніми здобутками вітчизняних та зарубіжних лінгвістів у галузі зіставної лексикології тощо.

1.14. ТЕСТ

1. Основою лінгвістичних досліджень у межах порівняльно-історичної парадигми є:
А. порівняльне мовознавство
Б. типологія мов
В. теорія комунікації
2. Метод контрастивного (зіставного) аналізу залучається для:
А. аналізу семантики мовних одиниць
Б. виявлення спільного та відмінного у використанні мовних засобів різними мовами
В. виявлення функціонального аспекту одиниць дослідження
3. «Порівняльно-історичне мовознавство» виникло завдяки працям:
А. Дж.Л. Остіна, Дж.Л. Серля
Б. Р. Раска

В. В. фон Гумбольдта

4. Основними напрямками дослідження контрастивної лінгвістики НЕ є:

А. фреймова семантика

Б. зіставлення мов

В. концептуальна метафора та метонімія

5. Метод глотохронології існує завдяки працям:

А. Е. Рош

Б. М. Сводеша

В. Дж.Лакоффа

6. Основоположником системного вивчення мови у мовознавстві є:

а) О. Шахматов;

б) М. Трубецькой;

в) Ф. де Соссюр;

г) Л. Щерба.

7. Ареальна лінгвістика вивчає:

а) територіально споріднені мови;

б) генетично споріднені мови;

в) неспоріднені мови;

г) різноструктурні мови.

8. Окремі ознаки інших типів у мові певного типу – це:

а) тип у мові;

б) мовний тип;

в) фреквенталії;

г) універсалії.

9. Кому належить перша спроба типологічної (морфологічної) класифікації мов:

а) Б. Уорфу;

б) В. фон Гумбольдту;

в) братам Шлегелям;

г) Л. Вайсгерберу.

10. Метод, за допомогою якого здійснюється реконструкція прамовних станів,
– це:

- а) зіставний;
- б) зіставно-типологічний;
- в) відносної хронології;
- г) порівняльно-історичний.

11. Фонетична таблиця “Дзеркало рим” (960 р.) належить:

- а) мовознавству Давнього Сходу;
- б) китайському мовознавству;
- в) мовознавству Давньої Греції;
- г) індуському мовознавству.

12. Перша праця в історії компаративістики, де була розроблена методика реконструкції і встановлено поняття “прамова”, має назву:

- а) “Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов”;
- б) “Німецька граматика”;
- в) “Порівняльна граматика індоєвропейських мов”;
- г) “Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їхнього розвитку”.

13. Створене у V ст. до н. е. “Восьмикнижжя” Паніні належить:

- а) китайському мовознавству;
- б) індійському мовознавству;
- в) класичному мовознавству;
- г) арабському мовознавству.

14. Формалістичний напрям у мовознавстві, що виник на основі вчення Н. Хомського у 50–60-х рр. XX ст., називається:

- а) дескриптивною лінгвістикою;
- б) математичною лінгвістикою;
- в) генеративною лінгвістикою;
- г) психолінгвістикою.

15. До акцентних мов належать:

- а) монгольські й тюркські;

- б) слов'янські;
- в) германські;
- г) скандинавські.

16. На основі співвідношення голосних і приголосних звуків мови поділяють на:

- а) вокалічні та консонантні;
- б) акцентні й тональні;
- в) синхронічні та діахронічні;
- г) вільні та зв'язані.

17. Сукупність прийомів дослідження мови шляхом її системного зіставлення з іншою мовою з метою виявлення її специфіки на тлі спільних характеристик називається:

- а) порівняльно-історичним методом;
- б) структурним методом;
- в) зіставно-типологічним методом;
- г) описовим методом.

18. Представниками глоссематики як наряду структуралізму є:

- а) Н. Хомський;
- б) Л. Єльмслев;
- в) Л. Блумфільд;
- г) В. Матезіус.

19. Основною одиницею контрастивної лексикології є:

- а) грамема;
- б) лексема;
- в) морфема;
- г) фонема.

20. Як називаються універсалії, характерні майже для всіх мов світу:

- а) абсолютні;
- б) статистичні;
- в) морфологічні;

г) фреквенталії.

21. За характером сполучення морфем виучувана вами іноземна мова належить до:

- а) інкорпоруючих мов;
- б) аглютинативних мов;
- в) ізолюючих мов;
- г) флективних.

22. За характером генетичного споріднення мови об'єднуються у:

- а) мовні союзи;
- б) мовні сім'ї;
- г) мовні ареали.

23. Завданням лінгвістичної типології є:

- а) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі зіставлення;
- б) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі порівняння;
- в) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі реконструкції.

24. Пріоритет у вивченні “живих” аніж “мертвих” мов надавали у своїх працях представники:

- а) психологічного напрямку;
- б) соціологічного напрямку;
- в) структуралізму;
- г) функціоналізму.

25. Контрастивна лінгвістика ставить за мету:

- а) виявити генетичну спільність (спорідненість) мов у їх розвитку;
- б) виявлення подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури двох чи кількох мов незалежно від їхньої спорідненості;
- в) охарактеризувати територіальний розподіл мовних особливостей;
- г) вивчити процеси паралельної зміни мов.

26. Розвиток зіставних досліджень сприяє розвитку методів:

- А. компонентного аналізу
- Б. концептуального аналізу

В. контрастивного дослідження

27. Зіставна лексикологія ґрунтується на:

А. принципі економії

Б. принципі рівноправності

В. принципі швидкого розповсюдження інформації

28. У площини зіставних досліджень в Україні працюють:

А. О.П. Воробйова

Б. А.Е. Левицький

В. М.П. Кочерган

Література до розділу 1

Базова

Абрамов, Б.А. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. – М., 2001.

Абрамов, Б.А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. – М.: Владос, 2001.

Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение. Ленинградское отд-ние, 1979.

Бурлак С., Старостин С. Сравнительно-историческое языкознание. – М.: Академия, 2005. – 432 с.

Гак, В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1985.

Ермолаева, Л.С. Очерки по сопоставительной грамматике германских языков. – М.: Высшая школа, 1987.

Зеленецкий, А.Л., Монахов, П.Ф. Сравнительная типология немецкого и русского языков. – М.: Просвещение, 1983.

Кострова, О.А. Интерактивная типология: немецкий, английский, русский языки. Проблемы, задания, тесты. М.: Высшая школа, 2007.

Крушельницкая, К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. – М.: изд-во лит-ры на иностр. яз., 1961.

Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. – М.: Изд-во «Наука», 1977. – 224 с.

Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 400 с.

Сусов И.П. История языкознания. – М.: Восток – Запад, 2006. – 295 с.

Федорцова, В.Н. Интернациональные модели в современном немецком словообразовании. – Самара: СГПИ, 1991.

Ярцева, В.Н. Контрастивна граматика. – М.: Наука, 1981. – 221 с.

Допоміжна

Адмони, В.Г. Структурный каркас элементарного предложения в современных германских языках // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.

Бенвенист Э. Классификация языков // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3, М.: Прогресс, 1963.

Бондаренко, М.В. Социолингвистические и системные лексические параметры становления языкового континуума в Северной Америке // Язык в мультикультурном мире: Тез. и мат-лы межд. конф. – Самара, 1999. – С. 14-16.

Давыдова, М.М. Социокультурные факторы формирования интонации австралийского варианта английского языка // Язык в мультикультурном мире: Тез. и мат-лы межд. конф. – Самара, 1999.

Звегинцев, В.А. Современное направление типологического изучения языков // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3, М.: Прогресс, 1963.

Красухин, К.Г. Три модели индоевропейского времени на материале лексики и грамматики // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. Ред Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Индрик, 1997. – С. 62-77.

Кубарев, Е.М. О сопоставительном методе в языкознании (На примере категории отрицания в русском и немецком языках) // Самарские филологи. Евгений Михайлович Кубарев: Сочинения. – Самара: изд-во СамГПУ, 2001, с. 10-26.

Кубрякова, Е.С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М.: Наука, 1966.

Кубрякова, Е.С. Имя прилагательное // Историко-типологическая морфология германских языков: Фономорфология. Парадигматика. Морфология имени / Ред. М.М. Гухман. – М.: Наука 1977. – С. 286-352.

Макаев Э.А. Отбор констант для построения типологической грамматики германских языков. // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.

Мещанинов И.И. Различные виды классификации языкового материала // Вопросы языкознания, 1959, № 3.

Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // Филологические науки, 1958, №

Скаличка, В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, № 4

Скаличка, В. О современном состоянии типологии // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3. – М.: Прогресс, 1963.

Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 486-490.

Шамне, Н.Л. Сопоставительное освещение семантики немецких и русских глаголов движения в аспекте интерпретации категории пространства: Автореф. дис....докт.филол.наук. – Казань, 2000.

Ярцева, В.Н. Сопоставительно-типологическое исследование области синтаксиса // Исследования по языку и литературе. Л.: Наука. Ленингр.отд-ние, 1973

Ярцева, В.Н. Принципы типологического исследования родственных и не родственных языков // Проблемы языкознания, М., 1967.

Розділ 2 АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕКЛАДУ

2.1. Переклад як діяльність

Твердження про те, що мова є засобом здобуття нових знань не вимагає доказів. Більше того, обсяг отриманих індивідом знань зростає з кожною наступною мовою, яку ми вивчаємо, адже нова мова дає можливість доторкнутися до культури іншого народу, його духовних цінностей. Сьогодні вміння спілкуватись іноземною мовою розглядається вже не як данина моді, не як показник престижу, а як своєрідне вікно у світ, зокрема, в галузь професійних подій світової науки.

У сучасному перекладознавстві актуальним, цікавим і малодослідженим є питання з'ясування особливостей перекладу мовних одиниць та комплексів, що використовуються мовцями для вираження вербального спілкування між носіями мови.

Мова як інструмент вербальної комунікації є важливою і невід'ємною частиною культури, і всі особливості її функціонування та структури можуть вважатися транслятором культури певного мовного колективу. Вивчення різних сторін вербальної комунікації в аспекті культурної обумовленості викликає великий інтерес у перекладознавців. Незважаючи на унікальність, специфіку кожної культури, можна знайти багато спільного в багатьох культурах і відповідно в мовах, які вербалізують ці культури, адже існують міжмовні відповідності, обумовлені спільністю понятійних систем у представників різних мов.

Б. О. Серебренніков, О. С. Кубрякова, А. А. Уфимцева та ін. виокремлюють дві картини світу – концептуальну та мовну. Концептуальна картина світу багатіша за мовну, оскільки в її творенні беруть участь різні типи мислення, зокрема і невербальні. Мовна картина світу виконує дві основні функції: детермінації основних елементів та виявлення мовними засобами концептуальної картини світу.

Кожна мова створює свою, притаманну лише їй, «мовну картину світу»,

чим часто й ускладнює сам процес перекладу. Один і той самий зміст може по-різному сприйматись і бути основою для формування й розуміння різних трансформацій. Тому для перекладача конче важливо пам'ятати, що переклад – це взаємодія не лише двох мов, а й двох різних менталітетів. Ефективність міжмовної комунікації великою мірою залежить від того, наскільки переклад близький до оригіналу, наскільки він зрозумілий тим, для кого перекладається. Міжмовна комунікація залежить від досягнення мовної та комунікативної компетенції перекладача, від його вміння правильно вибрати той чи інший варіант перекладу, вдаючись при цьому до різних лексичних трансформацій.

З точки зору В. Н. Комісарова, специфіка перекладу, яка відрізняє його від усіх інших видів мовного посередництва, полягає в тому, що він призначається для повноправної зміни оригіналу і що рецептори перекладу вважають його повністю тотожним вихідному тексту. Разом з тим не викликає сумніву той факт, що досягти абсолютної тотожності в перекладі неможливо, але це не заважає здійсненню міжмовної комунікації. Намагання передати в перекладі абсолютно все, що є в оригіналі, дуже часто призводить до непорозумінь і дає небажані результати.

За загальною характеристикою суб'єкта перекладацької діяльності та за його відношенням до автора тексту, що перекладається, виділяють:

1. **Традиційний** (людський, ручний) **переклад** – переклад, що робиться людиною:
 - переклад, що виконується перекладачем, а перекладач не є одночасно автором тексту перекладу;
 - авторський (авто-)переклад – переклад, що виконується автором оригінального тексту;
 - авторизований переклад – переклад, схвалений автором оригінального тексту.
2. **Машинний** (автоматичний) **переклад** – переклад, що виконується комп'ютером.

3. *Змішаний переклад* – переклад із використанням більшої частини традиційного перекладу чи машинної переробки тексту.

Згідно з ознаками обсягу та способу передачі змісту оригіналу виділяють головні типи перекладу:

- *повний переклад* – переклад, що передає зміст оригіналу без вилучень та скорочень;
- *неповний переклад* – переклад, що передає зміст тексту з вилученнями та скороченнями;
- *скорочений переклад* – переклад, що передає зміст тексту з вилученнями та скороченнями (у згорнутому вигляді);
- *фрагментарний переклад* – переклад не цілого тексту, а лише його уривка чи уривків;
- *аспектний переклад* – переклад лише частини тексту, згідно з якоюсь ознакою відбору (аспектом);
- *анотаційний переклад* – переклад, у якому відображені лише головна тема, предмет і призначення тексту перекладу;
- *реферативний переклад* – переклад, у якому є відносно докладні відомості про реферований документ, його призначення, тематику, методи дослідження, результати.

Зазначені види перекладу є прикладами **адаптивного транскодування**, а переклад – основним видом мовного посередництва.

Детермінанти перекладацьких дій

Головними детермінантами перекладацьких дій є вихідний текст і лінгвоетнічний бар'єр.

Під «текстом» розуміють будь-яку вербалізовану комунікативну подію мовленнєвої діяльності людини незалежно від «форми» або «способу» вербалізації. Інакше кажучи, текстами потрібно вважати як писемні, так і усні структурно, семантично й комунікативно завершені повідомлення.

У лінгвістиці існує багато класифікацій типів вихідного тексту, проте для адекватного перекладацького аналізу тексту. Класифікація Ю. Сорокіна та Дж. Сінклера враховує, перш за все, вплив тексту на адресата, дейктичні параметри тексту та його зв'язок із «реальним світом».

Суть класифікації, що пропонується, полягає у тому, що всі тексти можна розмістити уздовж умовної шкали, крайню ліву точку якої займають нехудожні тексти, що безпосередньо змінюють поведінку людей, впливаючи насамперед на їхній розум та «прагматизм» («тексти-артефакти»), а крайню праву точку займають художні тексти, які також можуть змінювати поведінку людей, але непрямым шляхом, впливаючи передусім на їхні почуття та естетичний смак («тексти-ментефакти»).

Згідно з цією класифікацією до групи текстів-артефактів потрапляють, юридичні тексти (міжнародно-правові документи: договори, угоди, конвенції, пакти, декларації, ноти тощо; тексти конституцій, статутів, законів), оскільки вони змінюють поведінку адресатів (країн, організацій, установ або громадян), зобов'язуючи їх (наказуючи, дозволяючи, забороняючи, рекомендуючи їм) діяти певним чином. Це так звані тексти-перформативи, тобто «тексти-акти» у повному розумінні цих слів. Далі йдуть науково-технічні тексти, які описують результати реально проведених досліджень та спостережень або будову істот, приладів, машин та механізмів. За ними йдуть інформаційні тексти констатуючого комунікативного типу, які інформують адресата про певні події (наприклад, тексти прес-релізів, інформація про погоду). У будь-якому разі тексти-артефакти змінюють або описують реально існуючий світ або поведінку живих істот. Ці тексти позбавлені емоційності, у них практично не застосовуються стилістичні прийоми та експресивні засоби мови. До групи текстів-ментефактів потрапляють художні тексти всіх типів та жанрів. Цілком очевидно, що твори художньої літератури відображають творчий погляд митця на світ, його неповторне, індивідуальне бачення світу. Так звану «сіру зону» (від англ. «grey zone» – «зона нестабільності, невпевненості») становлять тексти, які відображають реальний світ, проте мають певні

елементи художніх текстів, а саме – емоційність та застосування всього арсеналу стилістичних прийомів та експресивних засобів.

Комунікативна мета цих текстів – довести точку зору автора, переконати адресата в правоті автора, апелюючи як до реальних фактів, так і до емоцій, і, таким чином, змінити поведінку адресата. До цієї групи входять так звані публіцистичні тексти (авторські статті, гострі полемічні публікації, дотепні коментарі, тексти, які промовляють ведучі ток-шоу тощо), тексти ораторського стилю (виступи та промови президентів, парламентарів, публічні виступи громадських та політичних діячів тощо), тексти інтерв'ю, мемуарів, особистих листів тощо.

Тексти-артефакти перформативного тексту (юридичні та інші «зобов'язувальні» тексти) мають дейктичну формулу типу «я / ми» – зараз тобі / вам наказуємо, рекомендуємо, дозволяємо, забороняємо діяти певним чином тощо». Сила комунікативного впливу цих текстів виходить безпосередньо від «я / ми» автора, а їхній темпоральний дейксис – це теперішній та майбутній час, оскільки неможливо зобов'язати когось щось зробити у минулому часі. Критерій істинності / неістинності не може бути застосований до цих текстів.

Тексти-артефакти констатуючого типу мають дейктичну формулу типу «я / ми – зараз тобі / вам повідомляємо (інформуємо) про те, що відбулося, відбувається або відбудеться». Сила їх комунікативного впливу пов'язана, швидше за все, із фактором істинності / неістинності самої текстової пропозиції, хоча автор і відповідає за істинність фактів, про які він інформує. Темпоральний дейксис цих текстів – минулий («що відбулося»), теперішній («що відбувається») або майбутній час («що відбудеться»).

Тексти-ментефакти взагалі не повідомляють про «реальні» події, оскільки за цими текстами стоїть творче «я» автора, а весь їх пропозиційний зміст є вторинним по відношенню до реального світу. Адресат (читач, слухач) сприймає художні тексти «на віру», а не через необхідність (наказу, угоди, рекомендації, поради) діяти певним чином, як це спостерігається у випадку з текстами-артефактами.

Таким чином, комунікативний вплив текстів-артефактів зумовлений насамперед тією мірою влади, яка в них міститься. Художні тексти-ментефакти, навпаки, впливають на адресата, апелюючи до його емоцій, почуттів і, врешті-решт, до його віри (англ.: «*belief*») в те, про що розповідає митець.

Значно складніше виглядає ситуація з текстами «сірої зони», які, з одного боку, повідомляють про реальні факти, а з іншого – апелюють до емоцій, почуттів та віри в те, про що повідомляє автор, який у такий спосіб намагається «завоювати» адресата.

Отже, під часу перекладу приймаються рішення, які спираються на зміст тексту, на базові знання та на знання ситуації (а це вже рішення, прийняті на основі позалінгвістичної інформації).

Основні види та способи перекладу

Необхідною і важливою умовою еквівалентності перекладу повинне бути збереження мети комунікації. Для досягнення цієї мети перекладачеві необхідно здійснювати формальні перетворення, які в перекладознавстві називаються «лексичними трансформаціями».

Я. Л. Рецкер під лексичними трансформаціями розуміє прийоми логічного мислення, за допомогою яких ми розкриваємо значення іншомовного слова в контексті й знаходимо йому відповідне, незбіжне зі словником у рідній мові.

Найпоширенішими є сім типів трансформацій:

- диференціація значення;
- конкретизація значення;
- генералізація значення;
- змістовний розвиток значення;
- антонімічний переклад;
- цілісне перетворення;
- компенсація втрат у процесі перекладу.

Інколи спостерігається поєднання певних прийомів трансформації, найчастіше – двох перших: конкретизації та диференціації. В оповіданні Л. Тома читаємо: *«Wie sie hereinkamen, sind sie zuerst auf den Pfarrer los. Und dann hat Tante Gutsi die Tante Frieda gekusst...»*. Дослівно перекласти вираз *«auf jemanden los sein»* – «ринутися на когось» – не можна, тому ми диференційовано конкретизуємо значення залежно від контексту й одержуємо такий варіант перекладу: *«Коли вони ввійшли, то спочатку привіталися зі священиком, а потім тітка Гутсі поцілувала тітку Фріду...»*. Очевидно, що кожна лексична трансформація вимагає від перекладача досконалого знання лінгвальних та екстралінгвальних властивостей тексту.

Часто перекладач вимушений застосовувати прийом змістовного розвитку значення, коли словникові відповідності замінюють контекстуальними, які логічно пов'язані з ними змістовно. Сюди належать різні метафоричні та метонімічні зміни. У Б. Кестнера є вірш під назвою *«Die Zeit fährt Auto»*, цю метафору (персоніфікацію) ми можемо перекласти так: *«Плин часу»*, або *«Шалений час»*, що повністю передає зміст поданого речення.

Спостерігаючи ділові переговори на фірмі, знаходимо теж певну кількість лексичних перетворень, які, проте, не змінюють змісту висловлювання, а навпаки, передають його красивою українською мовою. Цікавими у цьому плані є такі факти мови:

- *Geht es?*
- *Це можливо?*
- *Ich faxte später meine Auskunft.*
- *Я пізніше повідомлю факсом про своє прибуття.*
- *Ich möchte bitte zwei Plätze nach München buchen.*
- *Я хотів би замовити два квитки до Мюнхена.*
- *Tut mir Leid. Die Maschine am 3.11 ist voll.*
- *Мені дуже шкода, квитків на 3.11 немає.*

Українською мовою не можна сказати *«факсувати про щось»*, тому

речення перекладається відповідно до вживання у рідній мові слів «повідомити факсом». В обох реченнях німецькі слова «*Platz*» та «*Maschine*» перекладаються українською мовою як «*квиток*». Такі трансформації є прийомом цілісного перетворення, і тут ми спостерігаємо логічний зв'язок між планом вираження іноземної та рідної мов. Досягнення міжкультурного, міжмовного взаєморозуміння певною мірою залежить від компетентності перекладача, який повинен не лише добре володіти іноземною та рідною мовами, а й розуміти й знати культуру, звичаї, історію свого народу і народу, чію мову він використовує під часу перекладу.

При *антонімічному перекладі* форма слова або словосполучення замінюється на протилежну (позитивна – на негативну і навпаки), а зміст одиниці, що перекладається, залишається здебільшого подібним.

По суті, термін «антонімічний переклад» є неточним, оскільки слово, що перекладається, не замінюється на антонім у мові перекладу, а змінює лише форму на протилежну, тоді як його зміст і значення залишаються без особливих змін. Тому для позначення цього способу перекладу іноді використовують термін «формальна негативація», в якому підкреслюється саме зміна форми слова або словосполучення й не йдеться про антонімічність як таку, що пов'язана зі зміною змісту на протилежний.

Формальна негативація представлена трьома видами:

1. *Негативація* – слово або словосполучення без формально вираженої суфіксом або часткою заперечувальної семи замінюється в перекладі на слово з префіксом *не-* або словосполученням із часткою *не* (*to continue* – *не зупинятися*, *small* – *невеликий*).

2. *Позитивація* – слово або словосполучення з формально вираженою заперечувальною семою замінюється в перекладі на слово або словосполучення, яке не містить формально вираженого негативного компонента (*unallowed* – *заборонений*, *to disable* – *блокувати, закривати*).

3. Анулювання двох наявних у реченні негативних семантичних компонентів (*not impossible* – *можливий*, *to disappear never* – *завжди залишатися*).

У певних контекстах деякі англійські слова, які не мають у своєму складі заперечувальних морфем, але містять заперечувальний семантичний компонент, можуть перекладатися подібними за значеннями словами з префіксом *не-* або сполученнями частки *не* з антонімічним відповідником слова, що перекладається (*to fail* – *не вдатися*, *to hate* – *не любити*). Тому формальна негативація є одним з прийомів реалізації контекстуальної заміни, тобто такої лексичної заміни, що можлива лише в певному контексті.

Одним із таких слів, під час перекладу яких найчастіше застосовується цей прийом, є дієслово *to fail* та похідний від нього іменник *failure*.

Whitney, however, failed to profit from his invention. – *Однак Уїтні нічого не заробив на своєму винаході.*

Часто прийом формальної негативації застосовується під час перекладу складних речень, що містять заперечувальну частку *not* і сполучник *until* або *unless*.

Large-scale structures of the universe did not become a preoccupation of cosmology until the mid-1980s. – *Великі структури всесвіту стали об'єктом докладного дослідження лише в 1980-ті роки.*

Описовий переклад – це такий прийом перекладу нових лексичних елементів вихідної мови, коли слово, словосполучення, термін чи фразеологізм замінюється в мові перекладу словосполученням (або більшим за кількістю компонентів словосполученням), яке адекватно передає зміст цього слова або словосполучення (*wail* – *автомобіль з високими динамічними якостями*).

До описового перекладу ставляться такі вимоги:

- 1) переклад повинен точно відбивати основний зміст позначеного неологізмом поняття;
- 2) опис не має бути надто докладним;

3) синтаксична структура словосполучення не повинна бути складною.

При застосуванні описового перекладу важливо стежити за тим, щоб словосполучення в мові перекладу точно і повно передавало всі основні ознаки поняття, позначеного словом оригіналу (термін *outscriber* має такі основні ознаки: *вихід, записування і пристрій*, і тому під час перекладу описовим способом потрібно зберегти всі ці головні ознаки, *outscriber* – *вихідний пристрій відтворення даних*).

Перед застосуванням цього прийому перекладу неологізмів необхідно виконати попередню умову правильності перекладу неологізмів – переконатися, що в мові перекладу відсутній перекладний відповідник, щоб не створювати термінологічні дублети в мові перекладу.

Порівняння з транскодуванням описовий переклад має ту перевагу, що завдяки ньому досягається більша прозорість змісту поняття, позначеного відповідником неологізму. Разом з тим описовий переклад характеризується такими недоліками:

1) при його застосуванні можливе неточне або нечітке тлумачення змісту поняття, позначеного неологізмом;

2) описове словосполучення порушує таку вимогу до термінів, як стислість (а тому від них важко утворити похідні терміни).

Системний аналіз перекладацької практики дозволяє показати єдину типологію перекладів. Згідно із жанрово-стилістичною характеристикою матеріалу та жанрової належності виділяють такі типи перекладів:

- **науково-технічний переклад** (переклад науково-технічних текстів та документації). До цього типу відносять тексти наукових статей, технічних описів, документів (паспорта, права водія, свідоцтв про народження, постанов, договорів і т. п.). Науково-технічний текст відрізняється від інших текстів великим арсеналом допоміжних знакових систем (схем, креслень), логічністю, об'єктивністю та компактністю викладу. Такий текст призначений спеціалісту в певній сфері. Їх потрібно писати згідно із чіткими правилами, й у різних авторів, що пишуть на одну й ту саму тему,

ми бачимо не лише одні й ті самі синтаксичні й морфологічні структури, а й однакові мовленнєві звороти, один стиль. Розбіжності є лише в частотності вживання деяких слів і виразів та складності викладу.

Домінантність перекладу, що забезпечує інваріантність тексту, – це терміни, загальнонаукова лексика, дієслівні форми теперішнього часу, пасивні дієслівні конструкції, складні слова, скорочення, цифри, формули, схеми тощо. Домінантами перекладу текстів документації є мовні засоби канцелярського різновиду писемної літературної мови: канцелярські кліше, складний синтаксис, форми теперішнього часу, юридичні терміни. Переважають однозначні еквіваленти та однозначні трансформації. Джерело та реципієнт цих текстів – фактично адміністративні органи, яким документи потрібні для підтвердження прав та повноважень відповідних осіб;

- **суспільно-політичний переклад** (переклад суспільно-політичних текстів). Важливою проблемою є засвоєння лексики сфери побутового життя, до яких належить значення основних понять політики, культури, економіки, науки, соціального забезпечення, екології тощо. До цього ж можна додати назви організацій та установ у повному та скороченому варіантах та їхні загальноприйняті відповідності на мові перекладу. Особливу увагу потрібно приділити таким клішованим зворотам мови, як *«криза довіри»*, *«непоборні перепони»*, *«сезон у розпалі»* і т. п.;

- **художній переклад** (переклад художніх текстів).

Переклад художній, як і технічний, базується на комбінованому використанні прямих міжмовних трансформацій та денотативному переході (інтерпретації). Головна розбіжність між перекладом художнім та перекладом науково-технічної літератури полягає в тому, що під час перекладу художньої літератури поряд із предметним мовним тезаурусом є «тезаурус автора, перекладача, читача». Згідно з цим завдання технічного перекладача полягає в тому, щоб передати факт, а у перекладача художнього – не лише передати зміст, а й зуміти передати образ. У художньому тексті часто персонажі говорять, і тому потрібно вирішити швидше не перекладацьке, а акторське

завдання – знайти прототипи героїв та спробувати імітувати манеру їхньої розмови;

- **військовий переклад** (переклад тексту військової тематики);
- **побутовий переклад** (переклад текстів розмовно-побутового характеру);
- **юридичний переклад** (переклад текстів юридичного характеру).

Юридичний текст має риси схожості як із науковим текстом, так і з текстом інструкції, та виконує пізнавальну, приписувальну функцію (закони, договори, конвенції міжнародних прав і т. п.). Під час перекладу домінуючими ознаками є ті, що передають когнітивну інформацію з інтенцією наказу та емоційний відтінок. Частина юридичних термінів має архаїчне забарвлення. Теперішній час як домінуюча часова форма дієслова, пасивні конструкції, переважання структур зі значенням умови та причини, численність однорідних членів речення, кліше, відсутність компресивності – основні ознаки юридичних текстів.

Якість перекладу залежить від багатьох чинників, а передусім від перекладача, якому необхідно досягти **синтаксичної, семантичної та прагматичної еквівалентності** текстів оригіналу та перекладу, відтворити той зміст, якого набувають висловлювання в даній комунікативній ситуації. Взаємодія між цими трьома типами еквівалентності детермінує процес вибору мовних засобів перекладу.

Синтаксично еквівалентними вважаються такі висловлювання тексту оригіналу й тексту перекладу, які збігаються за своєю синтаксичною структурою. Англійська та українська мови належать до різних структурних типів мов. Тому досягти синтаксичної еквівалентності важко, хоча у деяких випадках можливо. Порівняймо оголошення у ліфті готелі: *In case of fire or earthquake, do not use the elevator. Не користуйтеся ліфтом у разі пожежі та землетрусу.*

Тексти оригіналу й перекладу, які відтворюють однаковий запис, характеризуються **семантичною** еквівалентністю. У таких текстах описується

однакова ситуація об'єктивної реальності. Наприклад, оголошення на дверях «Private» відтворюється по-українськи «Стороннім вхід заборонений». Лексична одиниця «private» в англійській мові має значення «індивідуальне особисте», а отже – недоторкане. У наведеному прикладі висловлювання оригіналу й перекладу мають ще один тип еквівалентності – **прагматичний**, який передає зміст висловлювання у певній комунікативній ситуації, у наведеному прикладі обидва оголошення інструктивно-регулювального характеру, прагматична спрямованість яких директивна.

Співвідношення між прагматичною спрямованістю тексту оригіналу і тексту перекладу може бути різним. Збільшення ступеня ілюкутивної сили висловлювання може відбуватися також за рахунок її дублювання. Наприклад: *Who was that speaking? Хто, хто це там говорив?*

У наведеному прикладі дублюються форма висловлювання і його прагматична спрямованість – інтерогативна форма речення, висловлювання – квеситив. У деяких випадках зазначалися дублювання форми та прагматичної спрямованості висловлювання з певною модифікацією. Порівняйте: *Who was it? Who was it? Але хто ж це міг бути? Хто?* В український переклад було введено додаткові лексичні одиниці «Але хто ж це міг бути?»

Наступний приклад ілюструє експлікацію ілюкутивної сили висловлювання введенням перформативних слів у переклад: *Lombard said: What about yourself, Mr. Blare? – Ну, а що ви можете сказати у своє виправдання, містер Блер? – запитав Ломбард.*

В українському тексті – «сказати у своє виправдання», в англійському – просто «сказати».

Прагматична спрямованість висловлювання оригіналу збільшується у висловлюванні-перекладі за рахунок експлікації директивної комунікативної інтенції адресанта.

Збільшення ступеня ілюкутивної сили висловлювання може відбуватися також за рахунок введення в текст перекладу певних лексичних одиниць, а саме – вигуків:

The judge said acidly:

– *At my time of life, I have no desire for «Thrills», as you call them.*

– *Овва! – скривився суддя, – такі клопоти у моєму віці.*

Уведення вигуку збільшує ілокутивну силу висловлювання. Додавання лексичних одиниць емотивного змісту також збільшує ілокутивну силу висловлювання та дозволяє відобразити емоції мовця у повному обсязі. Збільшення ілокутивної сили висловлювання відбувається також за рахунок повтору прагматичної спрямованості висловлювання різними способами: *She said to herself angrily: «You must keep cool. This isn't like you. You've always had excellent nerves».*

Англійському непрямому директивному висловлюванню «*You must keep cool*» відповідають три прямих директивних висловлювання: «*Зберігай спокій. Не панікуй, тримайся. Не втрачай рівноваги*».

Зміни можуть відбуватися не лише на рівні збільшення / зменшення ілокутивної сили висловлювання, а й на рівні зміни типу прагматичної спрямованості висловлювання під час перекладу. Пор.:

Get some fancy Christian names, hasn't he? Aleck Norman Owen. Quite a mouthful.

Якісь дивні імена в нашого господаря. Хіба не так? Ви тільки послухайте, Алек Норман Оуен. Язика зламаєш.

У текст перекладу вводиться підкреслене директивне висловлювання, яке підсилює категоричність судження мовця про ім'я господаря. Прагматичний потенціал тексту оригіналу, комунікативна ситуація дозволяють перекладачу таку трансформацію.

Іноді перекладач передає не те, що сказано, а те, що розуміють під імплікаціоном, тобто мають на увазі. Пор.: *He said: «There, there, my dear, of course, it's not true».* – «*Заспокойтеся, люба, заспокойтеся, – втішав дівчину, – ми вам віримо*».

В українському перекладі перформативне дієслово «*втішав*» прямо називає мовленнєвий акт, дієслово «*said*» більш загальне і прямо не називає

мовленнєву дію мовця, хоча прагматична спрямованість висловлювання легко виводиться читачем із комунікативної ситуації, тобто у перекладі відбувається експлікація ілюктивної сили висловлювання. Розглянемо переклад висловлювань, які містять мовленнєві кліше:

Anthony said with a grin: «The legal life's narrowing! I'm all for crime. Here's to it.»

Ентоні усміхнувся: «У вас, юристів, надто обмежені інтереси. А мене злочини не лишають байдужим. Я виголошую тост за злочини!»

У перекладі англійське стереотипне висловлювання «*Here's to it*» замінюється відповідною стереотипною фразою української мови «*Я виголошую тост за злочини*».

Таким чином, під час перекладу прагматична спрямованість висловлювання зберігається за рахунок функціональної заміни англійської фрази українським кліше, яке використовується носіями мови перекладу у відповідних комунікативних ситуаціях. Прагматичні модифікації при перекладі дозволяють досягти адекватного сприйняття змісту оригіналу, а це, у свою чергу, забезпечує бажане прагматичне ставлення до тексту перекладу його адресатів.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте роль перекладу на сучасному етапі.
2. У чому полягає специфіка перекладу як мовного посередництва?
3. Прокоментуйте класифікацію текстів Ю. Сорокіна та Дж. Сінклера.
4. Порівняйте діяльність перекладача художніх та технічних текстів.
5. Які трансформації виділяє Я. Л. Рецкер?
6. Поясніть поняття описового перекладу.
7. Поясніть поняття антонімічного перекладу.
8. Проаналізуйте жанрово-стилістичні різновиди перекладів.
9. Розтлумачте зміст понять синтаксичної, семантичної та прагматичної еквівалентності.

10. Проаналізуйте особливості прагматичної адаптації текстів перекладу.

2.2. Вихідний текст як основа перекладацьких дій

Теорія мовного знака, його значення. Роль мовного знака в перекладі

Знак у мові є сутністю, що поєднує в собі як форму, так і зміст, які є нероздільні, взаємозв'язані, взаємообумовлені. Оскільки план висловлювання, на нашу думку, репрезентується асемантичним знаком, а план змісту – семантичним, із цього випливає, що як матеріальній, так і ідеальній стороні слова притаманні своя форма та зміст окремо. Далеко не завжди під формою мають на увазі лише звукову оболонку, як це розумів Л. Блумфілд. Кожна мовна форма – це закріплене поєднання соціальних одиниць фонем. Таке трактування форми мовного знака є недостатнім й однобічним.

У мовному знаку повинні проявлятися всі головні діалектичні особливості, властиві категоріям, що розглядаються:

- 1) нерозривна, але відносна єдність форми та змісту;
- 2) визначальна роль змісту;
- 3) представлення змістом динамічної сторони цілого і охоплення формою насамперед системи стійких зв'язків предмета;
- 4) здатність форми у певному відношенні впливати на зміст;
- 5) виникнення на певному етапі невідповідності між формою і змістом: зміна змісту призводить до знищення старої та появи нової форми, адекватної змісту, який розвинувся.

Наведені особливості не можуть реалізуватися у разі розрізнення лише звукової форми висловлення і відповідного їй звукового змісту. Все значно простіше і чіткіше знаходить своє пояснення, якщо своєрідність мовного знака виводити не з довільності форми стосовно змісту, а з факту існування як у значенні, так і звучанні окремих форми та змісту.

У лінгвістиці нерідко вже висловлювалася думка спеціалістів про існування в мовному знаковому комплексі двох форм та двох змістів,

онтогенічно нерівноцінних (Р. Барт; Е. В'юстер; Б. Зільберт; В. Перебийніс; О. Потебня; та ін.). У мові доцільно розрізняти семіотичні одиниці акустичного та семантичного походження, кожна з яких має свою форму та зміст й основною умовою функціонування яких є інформативність. Аналогічним чином В. М. Солнцев відзначає, що відношення форми та змісту мовних звучань, наприклад, встановлюються між самою звуковою матерією (*«рухливі шари повітря»*) та її організацією і структурою (сюди входять структурні характеристики звуків та їх комбінацій), тобто змістом.

Під субстанціональною інформацією мають на увазі субстанціональний (фонологічний) зміст, у якому немає лексичного значення. Таку інформацію здатні нести як окремі фонemi, так і їх поєднання. Асемантичний знак (звукова оболонка), володіючи акустичною формою (сигналом) і фонологічним змістом (артикуляційні характеристики фонем, диференціувальні ознаки, чергування, сполучення, асиміляція і т. д.), є своєрідним «ярликом», «власним іменем» екстенціонала поняття, одночасно відсилаючи реципієнта до сфери значень. Розрізняючи звуки та фонemi, не можна забувати про звукове походження останніх. Фонemi структуруються на матеріалі арсеналу звуків реального світу, що становить їх форму з її індивідуальними (людськими) особливостями, а об'єктивним фонологічним змістом вони наповнюються в мові. У семантичних знаках внутрішня форма виступає як форма, а значення одиниці відповідає змісту знака. Тому Л. Ельмслев цілком закономірно наполягає на розрізненні звучання форми висловлення та форми змісту.

Зв'язок між планом висловлення та планом змісту здійснюється в процесі інтеріоризації знака за допомогою внутрішньої форми, яка виступає як символ, образ значення і, відповідно, орієнтує на інтенціонал поняття. Г. Гегель підкреслює, що в мові знак перетворюється із чогось *зовнішнього* у щось *внутрішнє* і зберігається вже в цій перетвореній формі. Таким внутрішнім зовнішнім є лише *«членороздільний звук, слово»*.

Ураховуючи різну природу зовнішньої та внутрішньої форм лексичної одиниці, було б доцільним також підкреслити їх термінологічні відмінності.

Внутрішній формі, наприклад, може відповідати поняття символу, оскільки «символ – штучно виділена ознака», «символи охоплюють саму сутність абстрактних ідей, надають їм чуттєво-наочної форми». Символ менш довільний, ніж сигнал. Як внутрішня, так і зовнішня форми є повноцінними мовними категоріями, онтологічні та гносеологічні характеристики яких істотно відрізняються.

Форма і зміст не існують ізольовано, форма становить внутрішню структуру змісту і є його зовнішнім вираженням, що обумовлює існування внутрішньої та зовнішньої форм висловлення. При цьому необхідно підкреслити, що "підстава для утворення зовнішньої форми – внутрішня". Внутрішня форма, як і лексичне значення, належить семантичному знаку і не може входити як самостійна категорія до плану висловлення. З функціональної ж точки зору внутрішня форма невід'ємна від звучання, саме вона здійснює зв'язок між асемантичними та семантичними знаками, вербалізуючи, наповнюючи мовним змістом матеріальний бік лексичних одиниць.

Щодо подвоєння форми, тобто існування зовнішньої та внутрішньої форм і власне форми змісту, Г. Гегель пише, що зміст є нічим іншим, як перехід форми в зміст, і форма є нічим іншим, як перехід змісту в форму.

Між формою і змістом існує також відношення взаємопроникнення. Форма як наслідок змісту певною мірою створює його. Внутрішня форма більш стабільна, ніж зміст, але вона все-таки відображає (чи повинна відображати) суттєві зміни змісту.

Внутрішня форма є також універсалією, що розвивається, генетично відображає певні грані внутрішньої організації змісту. Виходячи зі взаємовідношення мови та мислення, з функції мови, з функції мови як способу мислення, можна стверджувати про аналогічність і взаємообумовленість походження форми та змісту. Особливо важливий у розвитку слова символ, який є сполучною ланкою між звуковим складом слова та його значенням. Це значення завжди втілене у формі слова, тобто у

зовнішній формі, що сприймається слухом. Другий елемент слова, символ, є також формальним елементом, але його формальність зовсім іншого характеру. Тут уже не звук, а уявлення є знаком іншого уявлення, символом значення слова. Це вже не зовнішня, а внутрішня форма.

У зв'язку з таким розумінням знака може виникати закономірне питання: як відрізняти семантичні форму і зміст кореневих (непродуктивних) слів (наприклад, «*батько*», «*хліб*», «*дім*»). Внутрішня форма властива практично всім мовним семантичним одиницям (у тому числі на рівні етимології), кількість нових слів, утворених без експліцитного залучення внутрішньої форми (наприклад, «*газ*»), незначна і внутрішня форма таких одиниць входить у їхнє значення, орієнтує на нього, викликає в нашому уявленні один із його складових смислів у функції «мисленнєвого образу» (звісно, така внутрішня форма може виникнути лише на основі відомого значення слова). Формою непохідних і семантичних знаків є саме цей суб'єктивований нашою уявою смисл, що є одним із найважливіших в інформаційному відношенні смислів відповідного значенні (змісту). Це зовсім не означає, що ми виступаємо за існування в мові саме таких «ярликів» – слів, оскільки зрозуміло, що неможливо всі явища, предмети, факти об'єктивної дійсності позначати непродуктивними одиницями, не говорячи вже про методичний бік сприйняття та користування мовою.

Переломлюючи діалектичні принципи форми та змісту крізь призму мови, не варто забувати про той факт, що ці категорії мають у мові особливі гносеологічні функції, які впливають із поняття мови як особливої знакової системи, де ці функції знаходять конкретну інтерпретацію. В ідеальному випадку змісту (лексичному значенню) відповідає одна форма. Проте нерідко трапляються факти, коли одному змісту відповідає декілька мовних форм і, навпаки, одній формі – різні змісти. Такі особливості характерні лише семантичним знакам і відсутні в асемантичних (акустичних) знаках, що ще раз підкреслює необхідність розрізняти два види мовних форм.

Чим вищий «ступінь» багатозначності слова, тим зазвичай нижчий його словотвірний рівень, тобто полісемантичність найбільш розвинена у кореневих слів і менш поширена у складних лексичних утвореннях. Це свідчить про те, що форма семантичного знака (внутрішня форма) здатна накладати обмеження на відповідні значення. Як би там не було, внутрішня форма (у тому числі і її імпліцитний варіант для непродуктивних одиниць) конкретизується, розмежовується в контексті всього висловлювання, незважаючи на орієнтацію на вихідне значення. Цей факт має практичну цінність, наприклад, для нормалізації термінології, підтверджуючи ту істину, що усунення багатозначності терміна, який вживається з різними значеннями в окремих терміносистемах, є необов'язковим.

Схожим чином омонімічні лексичні одиниці презентують різні семантичні знаки, що мають, на противагу полісемії, зовсім різні значення і, відповідно, різний склад смислів. Виходячи з цього, можна вважати, що лексична одиниця «*палець*» (у загальноживаній мові та в мові техніки) – полісемантичне слово (наявна загальна семантична складова – повсякденне слово «*палець*»), а слова з різними значеннями в парах «*коса*» – «*коса*», «*тік*» – «*тік*», «*мир*» – «*мир*» не мають спільних смислів і тому збіг акустичних форм є випадковим, що властиво омонімам. За словами К. І. Льюїса, «якщо різними символами висловлюється одне й те саме значення, то це два висловлювання, а не одне. Якщо ж символ один і той самий, а значення різні, то це також два висловлювання, а не одне».

Разом із тим для будь-якої мовної форми характерна тенденція відносної стійкості. Нерідко саме через стійкість внутрішньої форми стосовно значення виникають невідповідності між формою та змістом мовних знаків, оскільки форма і зміст весь час перебувають у процесі безупинного розвитку та зміни. Проте зміст розвивається зазвичай швидше, активніше, ніж форма, якій властива певна тенденція до збереження, до консервативності.

Розвиток людського суспільства відображається і на змістовній стороні мови і, відповідно, на структурі значень. Новий зміст потребує відповідних

змін у формі, але внутрішня форма через свою консервативність залишається попередньою і все більше відстає від зростаючих вимог лексичного значення. Разом із тим різноманітні зміни внутрішньої форми заради нового змісту повинні проводитися цілеспрямовано, обережно, з урахуванням подальших можливих змін плану змісту, інакше ми ризикуємо порушити важливий принцип діалектичної єдності цих категорій – принцип комутації. Згідно з даним принципом будь-які зміни у формі мовного знака призводять у контексті до зміни змісту.

Виходячи з вищевикладених особливостей мовної форми та змісту, можна дещо видозмінити й уточнити схему відомого семантичного трикутника, враховуючи фактор білатерального мовного знака, наявність у мовній одиниці двох різних знаків, наявність у них форми та змісту, між якими існують специфічні та сталі взаємозв'язки. Одну з вершин трикутника позначають як «значення», якому одночасно протиставлені й внутрішня форма, і зміст. Це відображає один із найбільш поширених та бажаних випадків у мові, коли внутрішня форма при її цілеспрямованій побудові «висвітлює» одну із суттєвих сторін значення, тобто є його складовою частиною – частиною змісту, що збігається в цілому в мові зі значенням. На сторонах семантичного трикутника вказують види відношень між знаками. Так, між звуковою оболонкою та значенням існує відношення інтеріоризації. На цьому рівні здійснюється процес семантизації асемантичного знака. Між змістом семантичного знака та денотатом існує відношення відображення. Між звучанням та предметом, як відомо, встановлюється відношення називання (акустичний образ виступає у функції «мітки», «власного імені» денотата).

Зміст вихідного тексту в перекладі

Комунікативний тип тексту впливає на «поведінку» перекладача, тобто на вибір перекладацької тактики в процесі досягнення стратегічної мети

перекладу – адекватного (в сенсі впливу на адресата) відтворення тексту оригіналу.

Переклад *текстів-артефактів* перформативного типу, який повинен мати таку саму зобов'язувальну силу, як і текст оригіналу, допускає мінімальні трансформації, особливо на рівні семантики та прагматики. Тому й існує в міжнародному праві процедура аутентифікації текстів міжнародних угод, написаних різними мовами, а в цивільному праві – процедура легалізації перекладеного тексту.

Переклад текстів-артефактів констатуючого або інформативного типу допускає більшу кількість трансформацій, але вони все одно зводяться до здебільшого до трансформацій на морфологічному та синтаксичному рівнях. Так, наприклад, класичній зобов'язувальній формулі англійської мови *The parties shall cooperate in the field of combating drug trafficking* повністю відповідають українські форми теперішнього або майбутнього часу: *Сторони співпрацюють (співпрацюватимуть) у сфері боротьби з торгівлею наркотиками*. Проте на лексико-семантичному рівні все ж таки неможливо досягти абсолютної незалежності цих текстів від «культурного компонента» відповідної мови, зробити їх повністю нейтральними щодо передачі національних особливостей предметної сфери. На цьому рівні перекладачі вимушені вдаватися до застосування практичної транскрипції, транслітерації, кальок, описового перекладу або пошуку приблизних аналогій у відтворенні «культурно забарвлених» термінів, виразів, аббревіатур та власних назв. Так, виникають такі відповідники, як: *Verkhovna Rada* (Верховна Рада), *good governance* (добропорядне, сумлінне врядування), *the system of checks and ballances* (система перевірок та протизваг), *ombudsman* (омбудсман), *sustainable development* (усталений, сталий розвиток), *niap* (PR – public relations), *виклики* (challenges), *oblast* (область), *rayon* (район), *prokuratura* (прокуратура), *the «temnihs»* ("темники"). *ВТІ* (БТІ – бюро технічної

інвентаризації), *Ваша Високоповажність* (*Your Excellency* – звернення до посла), *диверсифікація* (*diversification*) тощо.

Щодо перекладацької «поведінки» в процесі перекладу *текстів-ментефактів*, тобто творів художньої літератури, то тут мова йде скоріше про творчий підхід до перекладу, а не про «ремесло» перекладача нехудожніх текстів, який передбачає застосування всього арсеналу перекладацьких трансформацій, глибинне проникнення в культурний та історичний дух твору, що перекладається, і світогляд його автора. Перекладач художнього твору є своєрідним співавтором тексту.

Розглянемо перекладацьку «поведінку» в «сірій зоні» – найбільш складній для перекладу, тому що вона вимагає від перекладача, зокрема усної, особливої відповідальності, оскільки в разі неправильного перекладу реакція адресата настає негайно. Головною метою текстів «сірої зони» є зміна поведінки адресата шляхом переконання, доведення правоти точки зору автора із застосуванням будь-яких мовних та навіть паралінгвістичних (публікація фотографій, карикатур, коміксів, демонстрація аудіо- або відеозаписів, демонстративний вихід із зали засідань, фізична бійка тощо) засобів. Ці тексти формують думку, а отже, і поведінку адресата «напрямую» в момент їх читання або озвучування, причому для підсилення аргументації можуть використовуватися всі стилістичні прийоми та експресивні засоби мови, прямі цитати із першоджерел (конституцій, законів, виступів, промов, художньої літератури, Біблії тощо), фразеологія (усталені вирази, прислів'я), анекдоти, рядки віршів та пісень, історії з власного життя автора тощо.

Приклад ситуації, яка вимагає прийняття миттєвого рішення, стосується вживання фразеології у публічному виступі під час переговорів. Текст українською мовою звучав так: *«Ми не хочемо, щоб ця «вольтова дуга» цензури висіла над нашими журналістами»*. Перекладач за частки секунди зорієнтувався і вибрав замість *«вольтової дуги»* всім відомий класичний вираз *«sword of Damocles»* (*«дамоклів меч»*).

Необхідно також згадати про випадки прямого цитування промовцями фрагментів із різних першоджерел. Ідеальною була б ситуація, якби перекладач знав напам'ять тексти всіх цитованих джерел (скажімо, Біблії або Статуту ООН) двома мовами або принаймні мав би їх перед очима. Проте цілком очевидно, що досягти цього ідеалу практично неможливо. За нормами Міжнародної асоціації перекладачів-синхроністів (АПС) промовці на міжнародних форумах, де здійснюється синхронний переклад, мають утримуватися від прямого цитування першоджерел або давати перекладачам тексти цитат заздалегідь. На практиці це не завжди так, і перекладачам лишається робити дослівний або занадто описовий переклад, який має багато неточностей та пропусків.

Ще одним відкритим питанням дискурсу «сірої зони» залишається принцип, за яким здійснюється відтворення акронімів. Мова йде про те, що деякі акроніми відтворюються в транслітерації, деякі є скороченнями від відповідних «повних» перекладів, а крім того ще й поширюється тенденція акроніми взагалі не перекладати, залишаючи їх в українському тексті літерами латинського алфавіту. Так, наприклад, *МАГАТЕ* є скороченням перекладеної назви *IAEC (International Atomic Energy Commission)*, а *ЮНМОБІК* – транслітерацією акроніма *UNMOVIC (United Nations Monitoring and Inspections Commission – Комісія ООН з нагляду, контролю за інспекціями в Іраку, або просто UNMOVIC – без перекладу)*. *COT* є скороченням перекладеної назви *WTO (World Trade Organisation – Світова організація торгівлі)*, а *ГАТТ* – транслітерацією акроніма *GATT (General Agreement on Tariffs and Trade – Генеральна угода з тарифів та торгівлі)*. Можна припустити, що приводом для транслітерації (або збереження написання латинськими літерами) акронімів, так само як і галузевих термінів та назв певних фірм, торгових марок, товарів, закладів та інституцій, є їхня вищезгадана «галузева культурна забарвленість» (вони означають щось «нове», «унікальне», «запатентоване») або наявність у них експресивного чи оцінного компонента. Так, наприклад, акроніми *SACEUR (Supreme Allied*

Commander of Europe), *SALT* (*Strategic Arms Limitation Talks*), *USAID* (*United States Agency for International Development*) мають викликати у адресата позитивні асоціації. Потрібно також урахувати й невинні процеси глобалізації (якщо будемо писати *FATF* без перекладу, всім буде легше зрозуміти, що це за організація, та знайти посилання на неї в електронних пошукових системах).

Комунікативний тип тексту безумовно відтворює зміст тексту та комунікативне завдання, яке ставив перед собою автор. Було б безглуздом вдаватися до фразеологізмів або сленгу в перекладі текстів, які належать до групи артефактів, оскільки вони мають однозначно тлумачитись адресатом та змінювати його поведінку. З іншого боку, було б безглуздом перекладати тексти художньої літератури або «сірої зони» дослівно буквально, що, на жаль, інколи трапляється і руйнує або художні цінності тексту, або, навіть, призводить до дипломатичних та політичних казусів. Можна також багато сперечатися з приводу того, чи можна вводити в мову іноземні запозичення, кальки, транскрипції та транслітерації термінів і понять на зразок *трейдер*, *бренд*, *провайдер* українською мовою.

Інтерпретація та переклад

Переклад та інтерпретація – це поняття, що мають спільні та відмінні риси.

Головне завдання перекладу – домогтися максимальної автентичності у процесі тлумачення змісту тексту засобами мови перекладу. Величезного значення тут набуває рівень інтелекту перекладача, або, як зазначає В. Радчук, його особистісні психофізичні властивості: здатність до абстрактного мислення, оперативна і довготривала пам'ять, варіативність мислення, внутрішнє «відчуття мови» (іноземної і рідної) тощо. Усе це відіграє важливу роль у творчості перекладача, а саме в умінні інтерпретувати текст.

В англійській мові дієслово *to interpret* означає не лише *пояснювати*, *тлумачити*, *інтерпретувати*, *розуміти* (як), а й *перекладати усно*, на відміну

від дієслова *to translate*, яке частіше вживається для позначення *письмового перекладу*. Саме цю різницю деякі перекладознавці переносять на поняття перекладу (*translation*) та інтерпретації (*interpretation*), вважаючи, що перекладач (*translator*) – не обмежений у часі, необхідному для перекладу, в той час як перекладач (*interpreter*) не має часу і змоги переробити, удосконалити своє тлумачення; перекладач (*translator*) має вільний доступ до словникового та довідкового матеріалу, чого немає у перекладача (*interpreter*); перекладач (*translator*) безпосередньо не контактує з реципієнтами, а тому часто не знає їхньої реакції, перекладач же (*interpreter*) має тісний контакт із аудиторією; і, нарешті, перекладач (*translator*) залежний від оточення, а перекладач (*interpreter*) є повністю самозалежним.

Подібне розуміння інтерпретації є занадто вузьким (професійним) і обмеженим. Сучасні перекладознавці та літературознавці: В. Комісаров, В. Кухаренко, В. Радчук, Л. Краснова, Р. Гром'як та ін. – розглядають інтерпретацію значно ширше: як «засвоєння ідейно-естетичної, смислової та емоційної інформації художнього твору, яке здійснюється шляхом відтворення авторського бачення та пізнання дійсності»; як «метод літературознавства й літературної критики, тлумачення змісту твору й його форми в певній культурно-історичній ситуації його прочитання»; як «дослідницьку діяльність, пов'язану з тлумаченням змістової, смислової сторони літературного твору на його структурних рівнях через співвідношення з цілістю вищого порядку».

Інтерпретація (тлумачення) художнього тексту спостерігається, коли мовна ситуація чи окрема мовна одиниця не знаходить відповідного аналогу в мові перекладу, і перекладач змушений вдаватися або до опису, або до відповідної лексичної трансформації, домагаючись автентичності трактування. Завдання інтерпретації полягає в тому, щоб створити нову якість тексту, відмітну його подібність. Тому результатом інтерпретації є варіантна відповідність, тобто перекладач пропонує варіант перекладу, який, на його думку, є найбільш вдалим відповідником оригіналу за формою і змістом.

Проблему інтерпретації тексту часто поєднують із психологією художнього сприйняття. «Кожна інтерпретація – це мить духовного спілкування дослідника з автором, – зазначає Л. Краснова, – це діалог на рівні світоглядів. Інтерпретація не стільки оперує текстом, скільки його значенням, втіленим у форму». У процесі перекладу пошук варіантів інтерпретації обумовлений насамперед широким контекстом, уявою та логічними міркуваннями самого перекладача. Оскільки об'єкт перекладу має свою смисломісткість, спектр можливих інтерпретацій може бути практично необмеженим. Це спостерігається, наприклад, у варіативності перекладів вірша Р. Кіплінга “If”, його окремих фраз та строф.

В оригіналі: *If you keep your head...* (дослівний переклад: *якщо ти не втрачаєш голови; якщо ти зберігаєш спокій*).

У перекладі М. Лозинського, В. Корнілова, А. Грибанова, А. Шарапової, С. Маршака, В. Топорова, Є. Сверстюк:

Владей собой...

Когда ты тверд...

Сумей, не дрогнув...

Из тех ли ты, кто не дрожал...

О, если ты покоен, не растерян...

Будь в силах ты рассудка не лишишься

Як вистойш...

Аналіз перекладів показує різний ступінь їх емоційності. Ніхто з перекладачів не використав у своєму перекладі фразеологізму *не втрачати голову* (він найбільш відповідає ритміко-інтонаційній будові кіплінгівського вірша), замінюючи його контекстуальними синонімами.

Отже, інтерпретація – це варіант художнього сприйняття інваріанта. Вона не може бути вичерпною, оскільки не є вичерпним зміст художнього твору. Інтерпретація дає могутній поштовх для пошуків, роздумів, поглиблення знань, загострення естетичного почуття, розуміння прекрасного, а отже –

творчості. Можна із впевненістю сказати, що у природі та практиці художньої інтерпретації лежить мистецтво.

Питання для самоконтролю

1. Що таке мовний знак? Проаналізуйте його особливості.
2. Як відбувається зв'язок між планом висловлення та планом змісту в процесі екстеріоризації мовного знака?
3. Прокоментуйте поняття внутрішньої форми знака.
4. Проаналізуйте способи перекладу текстів-артефактів, текстів-ментефактів, текстів «сірої зони».
5. У чому проявляється відмінність між перекладом та інтерпретацією?
6. Прокоментуйте розуміння художньої інтерпретації.

2.3. Лінгвокомунікативні аспекти перекладу

Еквівалентність та відповідність у перекладі

Переклад можна визначити як вид мовленнєвого посередництва, коли створюються тексти на мові перекладу, комунікативно рівноцінні оригіналу. Саме текст є предметом перекладу. У процесі перекладу виникають певні відношення між двома текстами на різних мовах (текстом оригіналу та текстом перекладу). Порівнюючи такі тексти, можна розкрити внутрішній механізм, виявити еквівалентні одиниці, а також знайти порівняння двох чи декількох перекладів одного оригіналу (процес перекладу має принципово варіативний характер).

Завдання перекладача полягає у створенні такого тексту, який дозволив би відтворити комунікативну цінність оригіналу. Для тих, хто користується перекладом, текст перекладу повністю замінює оригінал. Для теорії перекладу особливе значення має той факт, що форми одного й того самого повідомлення – текст оригіналу та текст перекладу, знаходяться між собою у відношенні комунікативної рівноцінності, яка полягає у такому:

- між ними потенційно існує високий ступінь, спільності, тому що вони складаються з однакових мовних одиниць, і мають однакову інформацію для всіх членів цього мовного колективу;
- між ними фактично існує високий ступінь спільності, тому що вони повинні забезпечити необхідне взаєморозуміння в конкретних умовах спілкування (якщо таке взаєморозуміння не було досягнуто, комуніканти можуть обмінятися додатковою інформацією, відшукуючи рівень точності сприйняття повідомлення);
- для комунікантів реально існує один єдиний текст – отримане повідомлення для них і є те, що передане, і навпаки.

Перекладацькі відповідники

Одна з перекладацьких проблем – проблема перекладності. В. Гумбольдт у листі до видатного німецького перекладача Августа Шлегеля писав: «Кожен переклад здається мені безумовною спробою вирішити завдання, яке неможливо виконати. Тому що перекладач повинен розбитися об одну з двох підводних скель: занадто точно додержуватися свого оригіналу за рахунок мови власного народу, чи своєрідності власного народу за рахунок свого оригіналу». Подібні погляди, які пізніше були названі «теорією неперекладності», поділяла більшість лінгвістів (зокрема Кассіер, Вейсгербер, Сепір, Уорф та інші).

Теорія неперекладності була спростована живою перекладацькою практикою. Ще О. Пушкін казав про перевисловлювання того, що висловлене автором в оригіналі. М. Гоголь пропонував іноді відходити від слів оригіналу для того, щоб бути до нього ближче. Л. Толстой вважав, що не слід перекладати слова, а іноді й зміст, а головне, потрібно передати вплив.

Більшість сучасних лінгвістів вважають, що проблеми неперекладності взагалі не існує або вона відносна. Проте ступінь цієї відносності оцінюється по-іншому. Прибічником ідеї неперекладності є англійський лінгвіст У. Уштер. Він не згодний з тим фактом, що можна точно, без вилучень чи

додавання передати зміст оригіналу іноземною мовою, змінивши при цьому лише форму вираження. Він впевнений, що зміст та форма нерозривні, й тому, якщо форми вираження різні, то семантична еквівалентність недосяжна.

Видатний французький лінгвіст Ж. Мунен стверджує, що кожна мова розділяє навколишній світ по-своєму – теоретично люди, що говорять різними мовами, ніколи не кажуть одне й те саме, однак Ж. Мунен сперечається з тими, хто на ґрунті незбігу семантичних категорій в різних мовах, робить висновок про існування принципової неперекладності. Зараз, говорить французький вчений, немає мов, які б не стикались одна з одною, і тому «перекладність» / «неперекладність» – поняття відносне та залежить від екстралінгвістичних факторів.

Англійський лінгвіст Дж. Кетфорд виділяє дві категорії труднощів під час перекладу:

1) труднощі лінгвістичні (наприклад, українське слово «згори» можна перекласти на англійську мову як *from, above, from upstairs, from top* залежно від контексту);

2) труднощі, що пов'язані з передачею культурних цінностей країни (наприклад, фінське слово «сауна» та англійське «*bathhouse*» виражають різні поняття, хоча обидва означають «лазня», але більш еквівалентного поняття слова «сауна» в англійській мові немає).

Німецький лінгвіст О. Каде пов'язує проблему перекладу (як і адекватності) з метою, заради якої виконується переклад. І це дуже важливо, оскільки іноді немає потреби передавати всі еквіваленти оригіналу, а достатньо лише більш-менш точної передачі змісту.

Мовна своєрідність будь-якого тексту, орієнтованість його змісту на певний мовний колектив, що має лише йому притаманні «фонові значення» та культурно-історичні особливості, не можуть бути абсолютно «відтворені» іншою мовою. Неможливість відтворити в перекладі особливість оригіналу – це лише поодинокий прояв загального принципу нетотожності змісту двох текстів на різних мовах (а якщо говорити про абсолютну нетотожність, то й

двох текстів на одній мові, що складаються з неоднакових одиниць, «абсолютно нетотожних» не існує). Якщо при перекладі з української, російської мови на англійську вказівка на рід втрачається, то з точки зору комунікації, така втрата не тільки неважлива, але й бажана (наприклад: *я прийшов, я прийшла – I came*).

В. Н. Комісаров прийшов до достатньо правильного вирішення питання перекладності. Він упевнений, що в результаті процесу перекладу створюються тексти, які можуть бути заміною оригіналу, вони і є оригіналом, але на іншій мові. В. Н. Комісаров доходить висновку, що «проблема перекладання» зводиться до питання про ступінь подібності оригіналу до перекладу як максимально можливого теоретично, так і реально досяжного в конкретних умовах здійснення процесу перекладу.

Потрібно зупинитися на моделі процесу перекладу, запропонованій американським лінгвістом Ю. Найда. Він виділяє дві такі моделі:

- метод прямого переключення, що базується на послідовності правил формального узгодження;
- метод непрямого переключення, до якого входять аналіз, перенесення та переструктурування.

Під час використання методу прямого переключення здійснюється безпосередній перехід від тексту мовою оригіналу (*source language*) до еквівалентного повідомлення мовою перекладу (*target language*). Метод непрямого переключення – більш складна модель процесу перекладу. Перший етап – аналіз – полягає у зведенні синтаксичних та семантичних структур до більш простих форм, які легше перекладати, – «ядерних» та «нарколядерних» структур до більш простих та семантично більш очевидних. Ю. Найда демонструє необхідність застосування такого методу для виявлення розбіжностей у значеннях сполучень однакової семантичної структури. Так, «*his failure*» трансформуються в «*he failed*», а «*his arrest*» – в «*they arrested him*».

Учений вважає, що на ядерному рівні значущі відношення між словами виражені більш зрозуміло. На цьому рівні в різних мовах можна знайти більше структурних подібностей та еквівалентів, ніж на рівні поверхневих структур. У ядерних структурах об'єкти звичайно представлені іменниками, події – дієсловами, абстрактні поняття – прикметниками та прислівниками, а слова для зв'язку – прийменниками, сполучниками і т. д.

Ю. Найда доходить висновку, що другий момент процесу перекладу можна здійснити з мінімальними викривленнями, якщо синтаксичну структуру на етапі аналізу привести до стану, коли зміст, що вона виражає, буде найменш двоїстим. Але це не означає, що переклад на іншу мову залишиться на ядерному чи навіколоядерному рівні. Повідомлення потрібно знову трансформувати, розгорнувши ядерні структури в мові перекладу. Мета цієї операції – відтворити повідомлення в найбільш еквівалентні форми та приблизити його максимально до такого психологічного впливу на читача чи слухача, який був би характерним для оригіналу. До цього ж Ю. Найда особливу увагу приділяє проблемі стилю, тому що якість перекладу більшою мірою залежить від його стилю, ніж від якихось інших ознак.

Тепер про «білі плями» під час перекладу: про терміни, загальні назви, географічні назви і т. п., які не вдається знайти та розшифрувати на відміну від художнього перекладу, де такі назви краще не перекладати взагалі чи замінити їх змістовно зрозумілим читачеві узагальненням. У науково-технічному перекладі таких «білих плям» не повинно бути. Їх неможливо ні випускати, ні узагальнювати. Більше того, в науково-технічному тексті таких незнайомих термінів чи назв не має бути, автор зобов'язаний робити посилання на джерело інформації. Щодо слів з інших мов (в англійській це переважно латинь), то їх не слід перекладати ні в художньому, ні в науково-технічному тексті. Потрібно звернути увагу на те, що в художньому перекладі не варто робити примітки, а для науково-технічного перекладу примітки бажані, якщо вони пояснюють зміст терміна, скорочення чи посилання на авторство. Ще одна розбіжність науково-технічного перекладу та художнього перекладу – це те, що технічний

переклад не припускає ніяких інформаційних втрат. У художньому перекладі втрати інформації неминучі. Цей факт зумовлений розбіжностями в культурних та мовних традиціях, розбіжностями в системі образів автора тексту та перекладача. Однак завдання перекладача полягає в тому, щоб спробувати у перекладі зберегти якомога більше інформації.

На принципі відповідності ґрунтується переклад традиційний (зроблений людиною) та машинний (автоматичний). Ідея автоматизації перекладу виникла майже одночасно з виникненням комп'ютера. Робота базується на принципі порівняння слів різних мов на основі спільності значення. Складність для машини полягає у відокремленні словосполучень від окремих слів. Неможливо занести до словника системи всі словосполучення, а принципу виділення словосполучень немає. Людина відшукує їх інтуїтивно. Разом зі значенням контекст «підказує» людині, що ці слова є єдиним цілим та не повинні сприйматися окремо. Більше того, людина розуміє, що її знання не достатні, та утримується від абсурдного перекладу. Людина – самонавчальна система, що поповнює свої знання та виправляє допущені помилки.

Перед тим як виконувати переклад, перекладач визначає, яким повинен бути текст перекладу: повним чи частковим. У першому випадку він виконує повний переклад, а у другому – неповний. Одним із найпоширеніших видів перекладу є скорочений переклад, тобто переклад, що передає смисловий зміст тексту в згорнутому вигляді. Скорочений вид перекладу може бути використаний практично для всіх типів тексту від простого ділового письма до роману. Результатом використання скороченого перекладу є такі тексти, як тези, конспекти, реферати, анотації, дайджести і т. п. Скорочений переклад виконується одним із двох фундаментальних способів перекладу: вибіркового перекладу чи функціонального.

Вибірковий переклад як спосіб скороченого перекладу полягає у виборі ключових, з точки зору перекладача, одиниць оригінального тексту та їх повному перекладі. Всі інші компоненти оригінального тексту відкидаються як другорядні та не перекладаються взагалі. Такий спосіб дуже часто

використовується під час перекладу газетних статей, наукових матеріалів тощо.

Переклад безеквівалентних одиниць

Вибір способу передачі безеквівалентної лексичної одиниці визначається врахуванням низки факторів. Вирішальну роль при цьому відіграють прагматичні аспекти перекладу. Так, безеквівалентні одиниці, що позначають поняття, тією або іншою мірою відомі рецептору перекладу, передаються, як правило, транскрибуванням. Якщо ж вони виражають абсолютно нове для читачів перекладу поняття, перекладаються за допомогою кальки, аналога або транскрибування у поєднанні з описовим перекладом. Таким чином, та сама безеквівалентна лексика в різних текстах, розрахованих на різних читачів, може перекладатися по-різному, а основним критерієм вибору способу її передачі є та реакція, яку викликає в читача запропонований переклад.

Одиниця, що регулярно використовується у перекладі, називається *перекладацьким відповідником*. Відповідники поділяють на сталі та варіантні; лексичні, граматичні, фразеологічні; okazіonal'ni.

Нормативність у перекладі

Норма перекладу – сукупність вимог до перекладного тексту. Вона складається з:

- 1) норми еквівалентності;
- 2) норми мовлення;
- 3) жанрово-стилістичної норми;
- 4) конвенціональної норми;
- 5) прагматичної норми.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть поняття комунікативної рівноцінності вихідного та перекладного текстів.

2. Прокоментуйте погляди різних учених на проблему перекладності / неперекладності.
3. У чому полягає модель процесу перекладу Ю. Найда?
4. Що розуміють під «білими плямами» в перекладі?
5. Які типи перекладу ґрунтуються на принципі відповідності?
6. Що таке норма перекладу?

2.4. Лінгвоетнічний бар'єр в процесі перекладу

Складові лінгвоетнічного бар'єра

Складовими лінгвоетнічного бар'єра є розбіжності в мовних системах, мовних нормах, узусах та преінформаційних запасах мовців. Лінгвоетнічні особливості мови оригіналу найбільш яскраво втілені в реаліях та фразеологічних одиницях. **Реалії** – слова, що позначають предмети, процеси та явища, характерні для життя та побуту певної країни, але не відзначаються науковою точністю визначення, властивою термінам.

Розподіл слів-реалій (або просто реалій) на неологізми та архаїзми, з лінгвістичного погляду, є дуже важливим критерієм, хоча й не є сталим. Радикальні зміни в суспільстві на межі ХХІ століття справили безпосередній вплив на семантичну трансформацію реалій або так званих реалій-американізмів. Активізація процесу розширення семантики мов виявляється в процесі проникнення елементів однієї мови в іншу, з однієї сфери в іншу (детермінологізація, елімінація первинного значення та ін.), у переході слів з екзотичної лексики в повсякденну. Тобто відбувається певний перехід реалій з однієї категорії в іншу. Розподіл реалій на неологізми та архаїзми дозволяє простежити шлях становлення реалії як явища у мові та її розвиток.

Наприклад реалія-американізм *блокбастер* (англ. *block-buster*); розм. 1) бомба великого калібру; 2) кіно; дорогий кінофільм, відмітний пишнотою постановки; 3) спекулянт міською нерухомістю (будинками, ділянками). У російській та українській мовах слово «блокбастер» набуло поширення в іншому значенні, яке послужило підставою для оцінного осмислення його в

мікротекстах преси як шалено дорогих (фільмів). Ця реалія з'явилася наприкінці XX сторіччя з появою на території колишнього Радянського Союзу голівудських фільмів. Одразу після своєї появи реалія *блокбастер* стала неологізмом останніх століть. Зараз же вона втратила свою новизну та майже повністю адаптувалася до української мови. Наступний етап розвитку цієї реалії – втрата своєї життєздатності, тобто вона перетвориться на реалію-архаїзм. Подібні процеси носять регулярний характер і сприяють успішному освоєнню неологізмів англійського походження мовою-реципієнтом.

Набуття високої словотворчої активності реалій прискорюється ще й появою на сторінках преси великої кількості реалій-американізмів, або англіцизмів. І це не дивно, адже саме стиль засобів масової інформації робить значний внесок до появи та поширення реалій, оскільки саме в ньому (та в декількох інших функціональних стилях мови) спостерігається найбільша концентрація слів-реалій. Беручи до уваги їхнє денотативне й конотативне значення, вони можуть бути вжиті як у позитивному, так і в негативному ставленні до події чи явищ через надзвичайну забарвленість та експресивність висловлювання.

Специфічні завдання опозиційної преси (різке критичне освітлення соціально-політичних реалій, пропаганда) впливають на особливості стилю газет і журналів, форму подачі інформації, характер використання лексичних одиниць в текстовому матеріалі. Достатньо часто залучаючи іншомовні одиниці, тобто реалії, до контексту, автори вважають за краще використовувати їх перш за все для викриття неприйнятних для них політичних і економічних явищ у житті соціуму. Цим пояснюється тенденція до вживання реалій-англіцизмів опозиційною пресою в експресивній функції за майже повного ігнорування інформативної. В цілому англіцизми авторами такої преси сприймаються не просто як реалії неологізми, а як символи ворожого світу. Тому відношення до них не менш негативне, ніж до реалій, які вони позначають. Саме виходячи з такого сприйняття, автори-опозиціонери використовують ті дискурсивні прийоми, які володіють найбільшим «ефектом

відчуженості», містять суб'єктивно-негативну оцінку проблематики, що міститься в мікротексті.

На сторінках неопозиційної преси англо-американізм вживаються в основному в інформативній функції, яка сприяє освоєнню неологізмів у мові-реципієнті. Вживання неологізмів при цьому часто супроводжується роз'яснювальним коментуванням автора публікацій. Тобто використанням одного із засобів перекладу слів-реалій, а саме – комбінована реномінація.

Дев'ять засобів (транскрипція та транслітерація, гіперонімічний переклад, дескриптивна перифраза, калькування, комбінована реномінація, транспозиція на конотативному рівні, метод уподібнення, контекстуальне розтлумачення реалій та відшукування ситуативного відповідника) не є повним списком перекладу реалій. Кожен перекладач сам повинен оцінити, уважно вивчити та виділити свій власний «набір засобів перекладу». Потрібно розуміти, що під час перекладу відбувається адаптація тексту до нового отримувача, котра є причиною змін в інформації, що міститься у вихідному тексті. Урахування функціональної ролі, яку відіграє реалія в тому чи іншому повідомленні, є найважливішим принципом прагматичного аспекту перекладу. Однак не завжди вдається зберегти реалію або замінити її еквівалентом іншої культури. Особливо часто це спостерігається при передачі реальних конкретних асоціацій з певним предметом, що становить специфіку лексичного значення слова.

Подолання лінгвоетнічного бар'єра

У процесі комунікації слова, поєднуючись із іншими словами, утворюють словосполучення, що, ставши складовими речення, виступають своєрідними «блоками перекладу». Через специфіку структури та змісту особливе місце серед них займають переосмислені словосполучення, відомі як фразеологічні одиниці (ФО), або фразеологізми. Через свою специфіку фразеологізми є актуальним предметом перекладознавства. Р. П. Зорівчак, яка здійснила класифікацію фразеологізмів, першою звернула увагу на міжсистемний

характер фразеологізмів, що становлять певний рівень мови, та відповідні особливості їх перекладу. Проте наразі дещо змінилася дослідницька парадигма. Структурну концепцію фразеологізмів має невідворотно змінити постструктурна, чи постнеокласична, що, ґрунтуючись на взаємопроникній синергії та емерджентності об'єкта дослідження і цілісності його розгляду (голістичності), може внести нові корективи у предмет аналізу.

Цілісність тексту, за сучасним постнеокласичним підходом, що пояснює напрямки системного саморозвитку, зумовлюється саме «над системними» властивостями сукупної адаптивної системи як поєднання різноструктурованих об'єктів (у т. ч. певних словосполучень) у цьому тексті. Це властивості (цілісність, синергія, динамічність, симетричність, ергономічність тощо), реалізація яких у переосмислених словосполученнях унаслідок взаємодії різноструктурованих підсистем перевищує суму окремих складових елементів. Кожна із цих властивостей має певну спеціалізацію – симетричність і засвідчує організаційну співвіднесеність серед складових феномену (наприклад, елементів композиції словосполучення), синергія – сукупну взаємодію різнотипних систем (фонетики, семантики, синтаксису, що єднають його компоненти), емерджентність спонукає до виникнення інтегративних якостей, відсутніх у складових (наприклад, завдяки ритмічній побудові словосполучення виникає нагнітання певного настрою), а ергономічність забезпечує необхідну економію зусиль у процесі мовної діяльності тощо. Загалом же ці властивості, що забезпечують через взаємоперехід категорій структурну самоорганізацію та саморегуляцію адаптивної системи, якою є як текст, так і словосполучення, що його творять, допомагають утворювати цілісність цих феноменів, що перебувають у рухомій (динамічній) рівновазі.

Поєднання як одно-, так і різнорівневих елементів системи, що спостерігається у сталих переосмислених словосполученнях, має своїм наслідком різнотипні міжзв'язки *синергетичного* характеру, що лежать в основі сталих словосполучень (фразеологізмів). Це семантична цілісність, або

семантична нерозкладність (унаслідок чого значення декількох слів сприймається як єдине ціле); метафоричність нового цілісного значення, що базується на певному образі, який стає внутрішньою формою ФО (наприклад, *повертати голову за сонцем, мов соняшник*, де внутрішньою формою для слова *соняшник* виступає слово *сонце*); різні ступені вмотивованості внутрішньої форми фразеологізму та експресивності; нарізно оформленість ФО (тобто наявність не менше двох повнозначних слів у складі ФО); відносна стійкість структурного складу чи цільність ФО як відтворюваність сполучень, які (за психолінгвістичними експериментами) зберігаються в нашій пам'яті готовими одиницями мови; незначна можливість їх дослівного перекладу іншими мовами.

На цій основі **фразеологізм** – це відносно стійка, соціально зумовлена лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, що виражає на основі (часто й стертого) образу цілісне переосмислене значення, яке автоматично відтворюється мовцями як готова до використання одиниця мови.

Сукупність виявлених ознак суттєво вирізняє фразеологізми від слів чи вільних словосполучень, що дає змогу деяким ученим говорити про фразеологічний рівень мови й про фразеологізми як одиницю перекладу. Такий підхід викликає спершу певні сумніви. Традиційно мовні рівні охоплюють свої одиниці саме за типом їх поєднання та функціонування. Ці міркування підтверджують і ті обставини, що фонеми на фонетичному рівні функціонують на основі їх зчеплення в перцептивному потоці морфеми, морфеми на морфологічному рівні – на основі їх поєднання у слові, слова на лексичному рівні – на основі їх поєднання в синтагмах, синтагми (словосполучення) на синтаксичному рівні – на основі їх поєднання в реченнях, речення на текстовому рівні – на основі їх поєднання в тексті. Проте фразеологізми, що за своєю формою становлять синтагму (словосполучення) синтаксичного рівня, виражають, однак, значення із лексичного рівня та

можуть утворювати речення текстового рівня (прислів'я, приказку), тобто вони належать щонайменше до трьох рівнів. У такий спосіб стандартні мовні рівні можна уявити як горизонтальні площини, а фразеологічний – як об'єднувальний вертикальний чи проміжний рівень. Саме це свідчить, на нашу думку, про синергетичну організацію мовної системи, взаємопроникнення елементів якої сприяє її саморозвиткові.

Якщо ФО англійської мови виражає точно думку автора і разом з тим не пов'язана з реаліями українського побуту, історії та географії, а дотримування букви оригіналу затемнило б його смисл, то ми маємо право замінити іншомовне прислів'ям українським. Однак «читач всупереч перекладачу наблизиться до нього». Перекладацька практика засвідчує п'ять можливих способів перекладу фразеологічних висловів (особливо прислів'їв).

I. Дослівна прислівна відповідність (*еквівалент*), коли в перекладній мові є вислів, рівнозначний за змістом (у т. ч. за образом), функцією та стилістичними характеристиками з мовою оригіналу. Як правило, повні еквіваленти можна виявити серед так званих інтернаціональних прислів'їв та крилатих виразів, що мають спільні біблійні чи міфологічні джерела: *укр. Бути чи не бути* (*англ. to be or not to be, that is the question; нім.: Sein oder nicht sein*).

II. Часткові прислівні відповідності (*адекватний відповідник*), коли вислів оригіналу еквівалентний вислову перекладного тексту за змістом, функцією та стилістичним забарвленням, відрізняючись своїм образним змістом: *Eile mit Weile – Хто спішить, той людей смішить; Zum Lernen ist niemand alt – Вік живи, вік учись; Die Wahrheit hört man ungerne – Правда очі коле, Heute stark, morgen im Sarg – Сьогодні пан, завтра пропав* тощо.

III. *Калькування*, що дозволяє відтворити національний колорит та реалії. Вислів, що відтворюється майже в дослівній формі, щоправда, без особливої ритмічної та метафоричної організації, засобами мови перекладу, часто супроводжується вставкою: *Ein Kalb darf kein Kalb bleiben – Як кажуть, не*

увесь час теляті телятком бути; *Ein schwerer Karren fährt langsam* – У народі кажуть, важкий віз поволі котиться.

IV. Псевдоприслівна відповідність, коли перекладач «винаходить» прислів'я, відтворюючи його зміст і метафоричний смисл, часто з модифікацією та звуко-ритмічною організацією. Стилізований під прислів'я вислів читач має, в ідеальному випадку, сприйняти як прислів'я з рідної мови. Прикладом цього можуть послужити перекладні для німецького мовця прислів'я: *Die Hand bleibt leer, die nach dem Schatten greift* – Свою тінь не доженеш. *Die Katze liegt stumm und still, wenn sie ein Mauschen fangen will* – Киця лежить тишком, якщо ловить мишку.

V. Описовий переказ висловлювання зводиться до витлумачення вислову через неможливість дослівного калькування, внаслідок чого перекладний текст розчиняється в описі контексту (досл. *Frage dich durch und du kommst nach Kyjiw, d.h. zur ehemaligen Hauptstadt ostslawischer Staaten* – *Всі дороги ведуть до Києва, що був колись столицею східнослов'янських держав*).

Якщо на переклад немодифікованих фразеологізмів виробився певний алгоритм, то їх текстова модифікація (переважно для зближення із живою мовою, пожвавлення дії та посилення образного сприйняття) відбувається за рахунок надсистемних властивостей, що виникають у процесі модифікації. Прикладом прояву таких надсистемних властивостей послужить рекламний текст німецького інтернет-банку: *Sie zahlen nur bis 3, wir aber – 5%* (на зображенні мішень, у центрі якої цифра 5). Уважний аналіз тексту засвідчив, що той спирається на алюзії щонайменше трьох типів: на фразеологізм «мати низькі інтелектуальні задатки: рахувати лише до трьох», яким критикується діяльність конкуруючих банків; на афористичному вислові Ф. Шиллера про влучність кидків, які робить доля; на інформації про нагородження перших вкладників інтернет-банку пам'ятним даром (із дорогою металевою основою). У такий спосіб рекламна стратегія досягається за рахунок використання симетрії (поєднання надпису, малюнка, інструкції), синергії та ергономічності складових (звучна лексика, синтаксично стисла форма вислову),

емерджентності висловлювання, коли завдяки використанню різнотипних алюзій досягається залучення потенціальних клієнтів. Спираючись на ці спостереження, авторський переклад зачепив дещо інший тип алюзій: *«Вони вміють рахувати не більше, ніж до трьох, а ми нараховуємо цілих 5%! І в яблучко!»*. Урахування фразеологічних модифікацій, основою яких служать, увиразнюючи міжсистемні зв'язки, різнотипні алюзії, стає одним із надзавдань сучасного перекладознавця.

Як бачимо, при відтворенні тексту відношення еквівалентності (відповідності) необхідно встановити не лише між аналогічними рівнями текстів оригіналу та перекладу (від рівня знаків до рівня цілей комунікації), а й між різними рівнями. Тому структурна концепція перекладу фразеологізмів, що ґрунтується на зверненні до образу, значення та стилю, розкриває лише певні сторони функціонування лінгвістичного механізму перекладу і має обмежену пояснювальну силу без звернення до багаторівневих міжкультурних алюзій.

Питання для самоконтролю

1. Розтлумачте поняття лінгвистичного бар'єра.
2. Що розуміють під реаліями? Як передати значення реалії цільовою мовою?
3. Охарактеризуйте підходи до визначення фразеологізмів.
4. Опишіть способи перекладу фразеологічних висловів.
5. Прокоментуйте етапи подолання лінгвистичного бар'єра.

2.5. Жанрово-стилістичні особливості перекладу

Особливості перекладу текстів різної функціонально-жанрової належності

Публіцистичні тексти мають багато спільного з текстами художнього стилю. Так, наприклад, есе за композицією близькі до коротких оповідань.

Тексти публіцистичного стилю можуть бути правильно перекладені лише за достатньої еквівалентності перекладу на денотативному, структурному, стилістичному та прагматичному рівнях мови.

Характерні риси есе:

- ◆ лаконічне висловлення думок;
- ◆ чіткий розподіл на абзаци;
- ◆ сильна логічна та емоційна аргументація;
- ◆ надмірне вживання порівнянь, епітетів тощо.

Близькими до есе є *журнальні статті*. Їх мета – ознайомити читача з деякими важливими чи суперечними питаннями різних аспектів життя. Тексти таких статей чітко розподілені на абзаци і складаються в основному із взаємозалежних повідомлень, які не можна випустити у перекладі, не порушивши логічної структури чи стилю абзацу.

Основний обсяг газетного матеріалу займають новини, що містять загальновідомий лексичний матеріал та синтаксичні структури, що мають відповідні еквіваленти у мові перекладу.

До *науково-технічного перекладу* належить переклад наукових праць, статей, монографій. У цьому разі реципієнт – фахівець, а перекладач – ні.

Особливості науково-технічної літератури:

- ◆ спеціальні форми дієслів;
- ◆ безособові та неозначено-особові речення;
- ◆ переважання теперішнього часу;
- ◆ велика кількість складних слів та слів із абстрактним значенням;
- ◆ номінативність тексту;
- ◆ високий рівень узагальнення у російських та українських текстах;
- ◆ велика кількість термінів.

Уся інша лексика науково-технічних текстів одноманітна за складом. Вона називається загальнонауковим шаром термінології, або лексикою загальнонаукового опису. Вона не має емоційного забарвлення і належить до нейтральної лексики. У загальнонауковій лексиці розвинена синонімія.

Більшість варіантів є синонімічними та взаємозамінними.

До засобів підвищення цільності рівня когнітивної інформації належать спеціальні термінологічні та загальновідомі скорочення типу: *ЕКГ* – *електрокардіограма*. Ці скорочення також потребують перекладу (*ECG* – *electrocardiogram*).

Однією з домінантних рис науково-технічних текстів є надлишковість засобів семантичної та формальної когезії, що, однак, не викликає особливих проблем при перекладі, оскільки більшість лексики має однозначні відповідники.

Особливості *науково-популярних текстів* порівняно з науково-технічними текстами :

- ◆ менше термінів;
- ◆ нижча щільність інформації;
- ◆ відхилення у бік розмовної лексики;
- ◆ менше засобів для підкреслення об'єктивності інформації;
- ◆ спеціальні засоби зближення з аудиторією (розмовна лексика, прямі звертання тощо);
- ◆ емоційно-оцінні засоби для зацікавлення читача;
- ◆ цитування;
- ◆ фразеологізми та образні кліше;
- ◆ естетична інформація передається засобами художньої літератури.

Термінологічна система галузі *інформаційних технологій* належить до наймолодших систем, оскільки виникла наприкінці 20-го століття разом із виникненням і розвитком комп'ютерних та інформаційних технологій. Оскільки лідером розвитку галузі інформаційних технологій були й залишаються Сполучені Штати, природно, що первинна номінація нових розробок відбувається англійською мовою:

- menu* – 1) a list of dishes available at a restaurant or to be served at a meal;
2) (computing) a list of possible actions from which a user can choose,

displayed on a computer screen.

file – 1) *any of various types of drawer, self, holder, cover, box, etc., usually with a wire or metal rod for keeping loose papers together and in order, so they can be found easily;*

2) *(computing) an organized collection of related data or material in a computer.*

application – 1) *the action or process of making a formal request;*

2) *the action or an instance of putting or spreading smth onto smth else;*

3) *the action or process of making a rule;*

4) *the action or an instance of putting a theory, discovery, etc. to practical use;*

5) *(computing) a program designed to perform a particular task for the user.*

Поширеним способом утворення комп'ютерних неологізмів також є композиція. Численними є новоутворення, що виникли шляхом простого складання основ без з'єднувального елемента: *keyboard, filename, software, spreadsheet*. Ці терміни є прикладом новоутворень, значення яких є сумою значень складових елементів. При утворенні нової лексичної одиниці не відбулося семантичного зсуву її складових частин.

«Синтаксичні» складні слова, сформовані із сегментів мовлення, зберігають у своїй структурі ознаки синтагматичних відношень, що є типовими для мовлення. Такий тип словотворення є типовим для англійської мови і широко представлений у сфері інформаційних технологій.

Напр.: *ready-to-use, black-and-white, clear-to-send, digital-to-analog, dual-in-line, etc.*

Структура більшості складних слів у галузі інформаційних технологій є прозорою. Семантика похідного слова повністю відповідає семантиці його елементів. Очевидно, що такі складні слова походять від словосполучень. Утворення і вживання термінологічних словосполучень є функціонально виправданими, оскільки вони більш точно описують процес або об'єкт, ширше розкривають поняття. Такі словосполучення є цільною лексичною одиницею. Найчастотнішими є словосполучення типу *Adjective + Noun*, у яких головне

слово називає предмет / процес, а залежно надає йому характеристики. Напр.: *compact disc, application program, virtual machine, graphical interface*.

Термінологічні словосполучення можуть бути як двокомпонентні, так і багатоконпонентні (*disaster recovery disk*), але вони є структурно ідентичні – у препозиції використовуються іменники в атрибутивній функції (*default application*), прикметники (*personal computer*) або іменник + прикметник (*virtual machine manager*).

Термінологічні словосполучення часто використовуються у вигляді аббревіатур акронімів, більшість із яких є загальноновживаними у галузі інформаційних технологій. Скорочення як засіб утворення слів залишається одним із найбільш продуктивних у сучасній англійській мові, що пояснюється тенденцією до збільшення темпу життя і до економії мовних засобів. Наявність акронімів є однією з типологічних однак, притаманних науково-технічному типу тексту. Акроніми є одним із видів економії мовних засобів і служать компресії інформації на лексичному рівні. Використання аббревіатур акронімів стає можливим завдяки тому, що адресат володіє спільним із автором тезаурусом.

Зараз поширене вживання аббревіатур акронімів спричинене відносною численністю багатоконпонентних термінологічних словосполучень, скорочення яких необхідне для економії місця.

Напр.: *ROM – Read Only Memory*

RAM – Random Access Memory

SIP – Single In-line Package

SDLC – Synchronous Data Link Control

TCP/IP – Transmission Control Protocol / Internet Protocol

Численні комп'ютерні інновації входять до складу української мови разом із розвитком науки і техніки. В умовах відсутності певного поняття для позначення явища або об'єкта процес номінації відбувається двома шляхами: новий термін запозичується з іншої мови разом із асиміляцією явища або поняття; або номінації відбуваються засобами, існуючими у мові (наприклад,

надання нового значення існуючим словам). Дослідження показують, що при перекладі комп'ютерних термінів українською мовою використовуються такі методи:

- 1) транслітерація (транскрипція);
- 2) калькування;
- 3) експлікація;
- 4) переклад на основі аналогії (із застосуванням стандартної лексики в іншому значенні).

Шляхом транслітерації або транскрипції були запозичені такі терміни, як *Інтернет, чат, хакер, принтер, комп'ютер, файл, сайт, драйвер* та інші.

Під калькуванням розуміють переклад частин іншомовного слова (складного, похідного або словосполучення) з подальшим складанням елементів у одне ціле. Прикладами калькування є переклад таких термінологічних словосполучень, як: *access code* – *код доступу*, *autorepeat* – *автоматичний повтор*, *absolute disc read* – *абсолютне зчитування з диска*.

Одним із поширених способів перекладу комп'ютерних термінів, що використовується для адекватного відбиття семантики терміна, є експлікація. Експлікація полягає у поясненні нового терміна засобами, що існують у мові перекладу. Особливо ефективним цей засіб є при перекладі багатокomпонентних словосполучень, елементи яких не мають у мові перекладу відповідних еквівалентів. Наприклад, *Random Access Memory* – *запам'ятовувальний пристрій з вільною вибіркою*, *cache hit* – *успішний пошук у кеш-пам'яті*.

Лексичні одиниці української мови, так само як і англійської, розвивають нові значення задля позначення нових понять та об'єктів. Прикладами функціонування лексичних одиниць у новому лексико-синтаксичному варіанті є такі терміни, як *мультиплікація «оживлення»*, *меню «список команд»*, *програма «комп'ютерна»*. Більшість із цих новоутворень пройшли синхронний шлях разом із англійськими термінами у процесі розвинення нового значення, тому точніше було б вважати, що відбулося запозичення

нового значення, а не лексичної одиниці.

Термінологічна система галузі інформаційних технологій має динамічний характер, про що свідчить виникнення нових лексичних утворень для позначення інноваційних розробок у цій галузі.

Політичні тексти містять досить багато національно-специфічних реалій. Переклад слів, які є їх назвами, завжди викликав великі труднощі. При цьому потрібно підкреслити, що мова має йти саме про переклад назв реалій, а не про переклад самих реалій, тому що реалії – поняття позалінгвальне і не може бути перекладеним, як не може бути перекладеною жодна існуюча у природі річ. Особливі труднощі викликають реалії, які належать до сфери політики і позначають поняття, що притаманні лише певній політичній системі й не мають відповідників у інших політичних системах. Є кілька способів перекладу таких реалій, серед яких: транслітерація або транскрипція (повна чи часткова), безпосереднє використання даного слова, яке позначає реалію, або його кореня в написанні буквами своєї мови або в поєднанні із суфіксами своєї мови. Наприклад:

У цій партії, як у жодній іншій, існує потужне ядро невинуватих апаратників. This party contains the largest core of unreconstructed apparatchiks of any party.

Використання нового для англійської мови терміна *apparatchiks* у поєднанні з англійським закінченням множини дає змогу зберегти початкову інтенцію автора і передати саме те значення цього слова, яке автором і закладене. Хоча часто використовується й узагальнено-приблизний спосіб перекладу національно-специфічних реалій чи авторських метафоричних або ідіоматичних утворень, які є добре зрозумілими для адресата тексту оригіналу і можуть бути складними або взагалі незрозумілими для адресата тексту перекладу. Тоді й використовуються слова, які є близькими за значенням і функцією, наприклад:

We began the battle against entrenched corruption, imposed the rule of law on Ukraine's robber barons, and encouraged the birth of a vital society.

Ми вийшли на бій з укоріненою корупцією, закликали до відповіді українських магнатів-грабіжників і сприяли становленню життєво важливого громадянського суспільства.

Передумовою адекватного декодування і відповідного скеровування внутрішніх настанов адресата є конкретність та образність ключових слів повідомлення. Це мало б бути передусім актуальним для політичного дискурсу. Проте аналіз політичних текстів дозволяє стверджувати, що політики розмовляють украй невизначено і використовують для цього цілий арсенал засобів. Використання номіналізаційних елементів, слів із генералізованим референтним індексом, які розширюють твердження до такого ступеня, щоб воно перекривало всі можливості (чи спростовувало всі можливості), роблять повідомлення розмитим і позбавленим конкретики. Надзвичайно широко в політичному мовленні використовуються конструкції з відсутнім активним суб'єктом, пасивні конструкції, які сприяють уникненню відповідальності за сказане чи зроблене, якщо така необхідність виникне. Ця тенденція є універсальною для політичного дискурсу будь-якою мовою, тому при перекладі, як правило, зберігається без істотних змін.

Підготовленість промови політика проявляється у продуманості використання експресивних лексичних одиниць та синтаксичних конструкцій з метою підсилення емоційного сприйняття виступу, щоб завоювати симпатії адресата, змусити його співпереживати, сприймати, переймати та поділяти бажаний для адресанта емоційний стан. Наприклад:

Ми обрали незалежність, бо ми є нащадками поколінь, які віками мріяли про українську державу, здобували волю потом і кров'ю.

We have chosen for independence, as we are the descendants of those generations that were dreaming of Ukrainian state for centuries and courageously fighting for their freedom.

Як бачимо з наведених вище прикладів, не зовсім правильний вибір засобів мови перекладу призвів до того, що висока емоційність і деяка патетичність вихідного тексту майже повністю втрачені. Мовлення є дуже

образним, насиченим метафорами, порівняннями. Від ефективності використання мови в політичному дискурсі залежить авторитетність лідера. Дуже важливо, коли політик уміє яскраво описувати ситуацію, акцентувати важливі інформаційні сегменти, адже, як підкреслювалося вище, емоційна інформація легше сприймається аудиторією і краще запам'ятовується, вона природніша, тому є варіантом зрозумілим і внутрішньо адекватним. Уміння використовувати саме ті слова, що будуть адекватно інтерпретовані й матимуть прогнозований зміст у «карті» іншої людини (або ж групи людей), дуже цінується в загальній комунікації і в політичному дискурсі зокрема. Якщо політикові вдається створити яскравий образ, близький аудиторії, який закріпиться в її свідомості надовго, викликати в аудиторії потрібні йому емоції шляхом влучно дібраних слів, то його завдання можна вважати вдало виконаним.

Надзвичайно образним, жвавим і енергійним є мовлення екс-прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко. Наприклад:

*Рік тому українці наважилися вибратися на незнайомі простори «по інший бік пагорба» і знайшли там демократію та обіцянки більш відкритої, чеснішої економіки. Але демократія безладна; тепер, коли **Президент Ющенко відклав на потім** виконання деяких обіцянок, розданих нашою Помаранчевою революцією, а від інших – **відрікся взагалі**, виникла ймовірність, що 26 березня, визначаючи своїм вибором склад нового парламенту, розчаровані українці вирішать повернутися до корумпованого авторитарного правління (Вирішальний **вибір** України. Стаття Юлії Тимошенко у Daily Times. – 24 березня 2006. – Daily Times, Пакістан);*

*A year ago, Ukrainians dared to risk the unfamiliar territory over the hill, and found democracy and the promise of a more open and honest economy. But democracy is messy; with some of our Orange Revolution's promises **postponed or disavowed by President Viktor Yushchenko**, there is a chance that on March 26, when Ukrainians vote for a new parliament, they may in their disappointment choose to return to the realm of corrupt and autocratic rule (Ukraine's watershed election.*

– 24 March 2006. – Daily Times, Pakistan).

Замість *President Viktor Yushchenko* вжито *Президент Ющенко*, що не вказує на надмір поваги до людини, про яку йдеться. У фразі ... *відклав на потім виконання деяких обіцянок*, обставина часу «*на потім*», яка відсутня у тексті оригіналу, лише підкреслює іронічність висловлювання. *Disavowed* перекладається не як нейтральне слово.

Основною рисою *суспільно-політичних* текстів є клішованість. Стійкі словосполучення утворюються за принципом метафори: *демографічний вибух*, *dismal prospects*. Це явище характерне для англійських текстів. Українські та російські тексти у цьому відношенні більш академічні. Під час перекладу фразеологізмів потрібно вирішувати проблеми деформації та контамінації фразеологізмів (*З ким поведешся, від того й наберешся. Слово – не горобець, вилетить – не спіймаєш*).

Контамінація – переплетення двох фразеологізмів – потребує відтворення цього прийому при перекладі (*Let every man praise the bridge he goes over*).

Алюзивність – використання замість готових елементів прихованих чи цитованих знайомих елементів тексту книг, кінофільмів тощо. Ці елементи потребують приміток при перекладі. Для підкреслення актуальності доцільно вживати модні слова, які мають міжнародну популярність.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте особливості перекладу публіцистичних текстів.
2. У чому полягають відмінності в перекладі науково-технічних та науково-популярних текстів?
3. Опишіть структурно-семантичні особливості термінів у галузі інформаційних технологій.
4. Визначте способи перекладу комп'ютерних термінів.
5. Проаналізуйте засоби передачі експресивності політичного тексту цільовою мовою.
6. Прокоментуйте основні риси суспільно-політичних текстів.

2.6. Міжкультурний аспект у перекладі

Переклад як вторинна комунікація.

Авторська концепція художнього твору

У багатьох авторів можна знайти твердження про те, що справжня одиниця перекладу – це текст і що саме цілісність тексту повинна бути насамперед об'єктом перекладу. Однак до німецького лінгвіста Альбрехта Найберта ніхто не ставив перед собою завдання показати, яким чином категорія тексту співвідноситься з перекладацькою проблематикою. Його монографія «Текст та переклад» (1989) є новаторською.

Альбрехт Найберт виходить із того, що глобальна структура тексту складається з декількох макроструктур, які, у свою чергу, містять елементи мікроструктури. У семантичному аспекті мікроструктури є носіями мікропропозицій, з яких формується макропропозиція, що об'єднується в глобальне значення тексту. Однак формування глобального значення тексту не зводиться лише до простого складання мікро- та макропропозицій. Воно здійснюється згідно з трьома основними макроправилами:

- вилучення полягає у викиданні мікропропозицій чи деяких макропропозицій як нерелевантних для глобального змісту тексту. Можливим є також і «нульове вилучення», коли якась мікропропозиція безпосередньо включається до глобального змісту;

- генералізація полягає у збагаченні кількох мікродеталей у більш загальних макропропозиціях;

- конструювання полягає у включенні в макропропозиції таких елементів значення, що експліцитно не відображені в семантичних структурах більш низького рівня, але асоціативно виникають у свідомості комунікантів.

Глобальне значення тексту є чимось більшим якісно та кількісно, ніж сукупний семантичний матеріал, що існує в словах та структурах тексту. Згідно з твердженням А. Найберта, текст повинен мати низку обов'язкових

параметрів, які відрізняють його від «нетексту» кооперативністю (прагненням бути зрозумілим), ситуативністю, інформативністю, когерентністю, зв'язністю, відповідністю певному типу текстів. Усі ці текстові категорії потрібно брати до уваги перекладачеві для створення рівноцінного (справжнього) тексту на мові перекладу.

Проаналізувавши існуючі класифікації перекладів, що базуються на типах тексту перекладу, Катерина Райє дійшла висновку, що всі вони не вирізняються послідовністю і не відображають істотних відмінностей у застосованих методах перекладу. Метод перекладу повинен відповідати типу тексту, оскільки його головне завдання – зберегти під час перекладу найбільш суттєве, те, що визначає тип тексту.

Основою типології текстів може бути й функція, яку мова виконує в тексті. Виходячи з класифікації таких функцій, запропонованої Карлом Бюлером, К. Райє вважає, що існують три основні типи текстів. В одному типі текстів на першому місці знаходиться функція опису (повідомлення інформації), у другому типі головна роль відводиться функції вираження (емоційних чи естетичних переживань), а в третьому домінує функція звернення (заклик до дії чи реакції). Перший тип орієнтовано на зміст, другий – на форму, а третій – на звернення. Ці три типи текстів можуть бути доповнені четвертою групою текстів, які можна назвати аудіомедіальними. Мова йде про тексти, зафіксовані на письмі, але надходять адресанту в усній формі, сприймаються на слух.

У перекладі текстів, орієнтованих на зміст: комерційна кореспонденція, повідомлення та коментарі преси, спеціальні тексти гуманітарних, природничих та технічних наук і т. п., потрібно забезпечити інваріантність на рівні плану змісту. При цьому мовне оформлення перекладу повинне цілком відповідати законам мови перекладу, щоб читач зміг отримати інформаційний зміст у звичній мовній формі. З таких вимог повинен виходити критик, оцінюючи переклади цього типу.

При перекладі текстів, орієнтованих на форму (твори художньої літератури) завдання перекладача полягає, в першу чергу, в передачі їхнього естетичного впливу. Такі тексти повідомляють певний зміст, але вони втрачають свій специфічний характер, якщо під час перекладу не зберігається їхня внутрішня та зовнішня форма, що визначається нормами поетики, стилю чи художніми прагненнями автора. Інваріантність плану змісту поступається місцем аналогу форми, що потребує еквівалентності естетичної взаємодії. Тому мовне оформлення перекладу текстів, орієнтованих на форму, детермінується мовою оригіналу.

Тексти, орієнтовані на звернення, не тільки передають зміст у певній мовній формі, а й мають певну мету, певний екстралінгвістичний ефект. Тому при перекладі необхідно насамперед зберегти чітке звернення до слухача чи читача. Проте перекладач може відходити від змісту й форми оригіналу в перекладі інших текстів, щоб досягти бажаного автором ефекту, і під час оцінювання перекладу такі необхідні відхилення не можна розглядати як порушення вимог «відповідності оригіналу».

Вважають, що зазначені типи текстів будуть нести різну інформацію, котру розподіляють на три види: когнітивну, естетичну та емоційну. Часто зустрічаються тексти, в яких види інформації змішані. Приклад цьому – реклама, в якій поєднуються когнітивна інформація (назва фірми, продукту, його параметри, ціна), емоційна (гіперболізована позитивна оцінка якості товару) та естетична (гра слів, рима, фразеологія, повтори тощо). Різні види інформації існують і в аудіомедіальних текстах (тексти радіо- та телепередач, тексти музичних творів, сценічні твори і т.п.), які не можуть обходитися без позамовного (технічного) середовища та немовних графічних акустичних та візуальних форм вислову. Серед аудіомедіальних текстів можна виокремити тексти, орієнтовані на зміст (доповіді по радіо, документальні фільми), тексти, орієнтовані на форму (радіонарис, вистави), та тексти, орієнтовані на звернення (комедії, трагедії).

Поняття комунікативного значення тексту розглядає у своїй праці німецький вчений Гертвір. Лінгвіст пропонує розрізняти «мовний текст» як мовне формування, значення якого постає зі значень складових його мовних одиниць, та «мовленнєвий текст», що виникає під час поміщення мовного тексту в конкретний комунікативний стан під час конкретного акту спілкування. Один і той самий мовний текст не може бути використаний у різних комунікативних ситуаціях, кожному тексту відповідає багато мовленнєвих текстів, хоча автор тексту може мати на увазі лише один із них, той, що відповідає своїм комунікативним параметрам. Комунікативна значущість мовленнєвого тексту складається зі значення мовного тексту, що є в його основі (лінгвістична частина) та екстралінгвістичної частини. Лінгвістична частина виражена експліцитно, а екстралінгвістична існує в імпліцитній формі та залежить від когнітивних можливостей адресата, які складаються з його сукупних енциклопедичних знань предмета, про які йде мова в акті спілкування, та знань комунікативної ситуації. Саме текст є предметом перекладу – джерелом перекладацької проблематики.

Переклад, розглянутий як первинна комунікація, виявляє подвійний смисл, що виникає під час розгляду його окремо перекладачем та реципієнтом, і, отже, на цьому етапі виникає потреба диференціювання таких його значень, як переклад-процес, або трансляція (від лат. *translatio* – перенесення), та переклад-продукт, або транслат. Згідно з теорією інформації трансляція (переклад) є засобом передачі сигналу (змісту, інформації взагалі) певним каналом зв'язку з остаточною його імплантацією у структурі цільової мови. Транспонується зміст повідомлення з урахуванням розбіжностей у засобах його передачі, що зумовлює потребу в подоланні міжкультурної дистанції між вихідною мовою й сприймаючою культурою (*cultural distance between languages*), а це тягне за собою низку мовно-специфічних модифікацій та адаптаційних процедур з метою узгодження канонів і нормативів обох систем.

Переклад, розглянутий як вторинна комунікація – передача інформації по інформаційному каналу «перекладач – читач метатексту» і залежно від

первинної «автор – читач прототексту», постає як акт метакомунікації, наслідком якого є «текст про текст», або метатекст. Метатекст – це перекладений твір опісля закорінення його в іншокультурному середовищі, коли він, репрезентуючи там автора і його культуру, виступає водночас продуктом, засобом і каналом інформаційного зв'язку, а відтак і посередником між обома культурами. Створення метатексту є перехідним етапом на стадії транспонування змісту першотвору в контекст метакультури, своєрідною межею перетину між обома.

Твір, запозичений за інформаційним каналом засобом перекладу / інтерпретації, починає функціонувати в метакulturі й, пройшовши певні стадії адаптації, стає врешті-решт її культурно-інформаційним забезпеченням. Згідно з теорією полісистем метатекст, проходячи за інформаційним каналом АВТОР-СПОЖИВАЧ, спочатку потрапляє до сфери: 1. *Institution (context)*, де реалізуються всі ті фактори, що притаманні даному творові як факту літератури мови оригіналу, і реалізуються вони через певні інституції культури сприймача –соціокультурні й літературні, письменницькі соціально-критичні, державницькі, освітянські, мас-медіа. 2. *Repertoire (code)*, де метатекст починає виконувати свої культурницькі функції опісля того, як його «канонізовано» елітними колами фахівців метакультури (*canonisii par les elites de valeur sophistiquas*) як систему, що має певні цінності естетичного й інформаційного характеру. 3. *Marche (contact – canal)*, де його опановують споживачі із різних сфер метакультури – книгосховища, видавництва, кіно-, телестудії, інші інформаційні інституції, а також представники економічних кіл – викладачі, упорядники освітніх програм, літературні салони, клуби, товариства та ін.. 4. *Produit message*, де отримане інформаційне забезпечення, зміст твору піддано аналізу на предмет його місця у світовій літературі, а його структурно-естетичні особливості розглянуто в метакulturі на відповідність до існуючих реалій, естетичної чи комерційної системи тощо. Завдяки перекладу твір досягає певного резонансу в обох культурах і поза ними й у такий спосіб самостверджується.

Традиційна модель комунікативного процесу «протокультура – автор – творчість – твір – резонанс – метакомунікація – метатекст – метакультура» набуває специфічного характеру, коли до метакомунікації залучено також і резонансну інформацію, що має певне відношення до перекладеного твору, його автора й перекладача, та загальнокультурний контекст. До останнього входить творчий доробок автора оригіналу разом з усією його літературною спадщиною. До порівняльного аналізу складовими частинами входять як інформація, що стосується автора твору, так і довідкова література, повідомлення в мас-медіа чи в літературному часописі, культурологічні розвідки та рецензії, критика й хроніки будь-якого типу, від кінохроніки до екранізації окремих творів чи їх відображення в малярському мистецтві, повідомлення в енциклопедіях та згадування в антологіях чи довідниках. Творчість самого автора та весь інформаційний простір, до якого входить його творчий доробок, має тепер сприйматися як єдиний інформаційний комплекс, розглянутий у широкому історичному контексті двох чи більше культур, що взаємодіють у процесі метакомунікації, а твори, похідні від авторського творчого доробку, стають різновидами міжзнакового перекладу, продуктом метакомунікації різних культур.

Дослідження специфіки мовностилістичної й культурологічної актуалізації твору у власне текстовому перекладі є своєрідним екскурсом до вивчення глибинних процесів механізму перекодування змісту художнього тексту взагалі, в той час як переклад на гіпертекстовому рівні виявляє ті компоненти **авторської концепції художнього твору (АКХТ)**, що виявилися співзвучними досвіду або психології представників культури-сприймача. На відміну від текстів, що мають технологічний зміст, де, як відомо, головним критерієм еквівалентності служить адекватно відтворена первісна семантика, а інваріантом є значення / зміст поняття, транспонованого в метакультуру, у перекладі художнього тексту головним стають, окрім інформативного, ще й художній зміст і культурологічна інформація, а відтак і авторська специфіка бачення й відображення світу, психологізм. Це, у свою чергу, моделює

суб'єктивну реакцію перекладача-інтерпретатора, якому доводиться адаптуватися до специфіки психологічного сприйняття первісної реальності автором першотвору, аби проникнути до його інформаційного поля й декодувати зміст, запрограмований у творі даного митця слова.

Отже, переклад, що вперше виник у формі інтелектуальної діяльності як засіб герменевтики / інтерпретації священних текстів, а відтак і Божого послання серед людей, виявився згодом ефективним засобом міжкультурної авторської концепції, що відображає певний історико-культурний феномен у вигляді особистої вербальної художньої концепції. Вперше виявлена в ноосфері ця концепція викликає певний відгук серед національної спільноти, аби згодом поширити той резонанс за межі країни й стимулювати певні метаморфози в культурах суміжних країн і у такий спосіб закласти основу для подальшого резонансу – розвитку експансії національної культури серед глобальної спільноти. Переклад у цьому безперервному еволюційному процесі набуває значення вічного двигуна комунікації, рух якого неможливо досягнути враз і назавжди.

Викладання перекладу

Глобальна наука складається з досягнень різних галузей. Зазвичай велика частина інформації про новини і відкриття в тій чи іншій професійній сфері передається або мовою тієї спільноти, надбанням якої вона є, або однією з міжнародних мов. Знання іноземної мови допомагає фахівцю швидко реагувати на професійні новини, що з'являються, використовувати їх у своїй діяльності, не очікуючи на україномовний варіант, до часу виходу якого інформація може вже втратити актуальність.

Згідно зі статистичними даними щорічно поновлюються 5% теоретичних і 20% професійних доробків. Існує навіть своєрідна одиниця виміру застаріння знань – так званий «період напіврозпаду компетентності». З огляду на це зростає роль знання іноземної мови та уміння здійснювати перекладацьку діяльність. При цьому потрібно враховувати той момент, що повноцінність

перекладу – це не лише лінгвістична, а й екстралінгвістична властивість. Вона забезпечується лише при врахуванні таких факторів, як реальна ситуація спілкування, ступінь соціально-культурної спільності адресатів оригіналу й перекладу, комунікативна установка автора оригіналу та її релевантність для перекладу. Звідси випливає необхідність переорієнтувати викладання іноземної мови в контексті культури корелюючих мов. Розвиток цієї концепції навчання передбачає відхід від вузького граматико-дискурсивного методу у бік культурно-орієнтованого.

Переклад як навчальна дисципліна має не лише прикладне значення, а й безпосередній зв'язок із перекладознавством як наукою про процес та результати відтворення інформації джерел мови оригіналу засобами вираження іншої мови. Переклад, що корелює з предметами гуманітарного та негуманітарного циклів, націлює студентів на осмислення культур мови оригіналу та перекладу, на лінгвальну належність носіїв мови, на збагачення засобами перекладу фонду культури, науки та літератури. На сучасному етапі переклад охоплює багату метамову. Пор.: *теорія, практика, методологія перекладу, динаміка принципів, персонал, студії перекладу* тощо.

Теорія і практика перекладу в Україні розвиваються в контексті європейського співробітництва, про що свідчать матеріали міжнародних конференцій з аспектів перекладознавства. Видатні вчені нашої держави, близького і далекого зарубіжжя вирішують проблеми перекладу в багатому спектрі поліаспектності та поліфункціональності. Пор.: «Художній переклад в Україні як чинник формування нації», «Гіпертекст – новий етап розвитку текстоутворення та інформаційних технологій», «Міжкультурна комунікація і запозичення англійської мови кінця ХХ ст.», «Кроскультурні та перекладознавчі дослідження і перспективи кооперації», «Міжкультурні аспекти перекладу», «До концепції комплексу вправ, орієнтованих на перекладацьку підготовку в підручниках з іноземної мови для студентів старших курсів інститутів та факультетів іноземних мов», «Проблема міжмовної взаємодії в контексті перекладознавства», «Багатомовність

перекладача і глобалазація лінгвосфери», «Концепція оригіналу і переклад», «Переклад іронії» тощо. Як свідчить перелік, перекладацька думка сьогодення фокусується на базових текстових категоріях інформації та оцінки у руслі прагматико-комунікативного підходу з орієнтацією на міжмовні та міжкультурні взаємодії мов-кореляторів.

Питання підготовки перекладачів також хвилюють сучасних викладачів. Взаємодія стратегічних і тактичних проблем перекладу віддзеркалюється у навчальному процесі, у поступальному, глибокому озброєнні майбутніх спеціалістів знаннями та навичками. У навчальному процесі викладачі визнають дієвість різних типів і форм перекладу, при цьому особливу увагу фокусують на питаннях аспектного і текстового перекладу. Не зменшуючи значущості поверхневої структури текстів, вони зосереджуються на глибинній структурі корелюючих комунікативних одиниць різних за жанром текстів оригіналу та перекладу.

Процес навчання – це окремий випадок втручання в роботу мовної / мовленнєвої свідомості індивіда, штучна соціалізація, спосіб інтеграції в нову лінгвокультурну спільність. Унаслідок мовного впливу комунікантів один на одного відбувається перебудова індивідуальної свідомості суб'єкта. Механізм цього впливу розкривається за допомогою різних текстів – письмових, усних, комп'ютерних, які виступають як сфера комунікації.

Спілкування іноземною мовою вимагає перекладацької інтуїції, своєрідного володіння загальносоціальною і спеціальною лексикою, знання базових зразків поведінки, адекватного їх використання у тій чи іншій ситуації. Для набуття цих навичок цінною є робота з аутентичними текстами, ознайомлення зі стандартними нормами поведінки. Іншомовний мовленнєвий континуум забезпечується за допомогою аудіо- і відеоматеріалів, а також шляхом моделювання комунікативних ситуацій: презентації, конференції, дискусії, подання і захист дослідницьких проєктів. Важливим є метод «*case-study*», який дає можливість використовувати уже наявні лінгвістичні та фахові знання для вирішення подальшої проблеми. Студентам старших курсів

для обговорення пропонуються фрагменти текстів, які аналізуються з лінгвістичної, стилістичної і пізнавальної точок зору та з позиції різних ментальних культур, що служить ефективним способом для удосконалення лінгвістичної й професійної підготовки майбутнього перекладача.

Міжкультурна комунікація і переклад.

Явище позитивної ввічливості

Текст як знак певної культури знаходиться в складних відносинах з культурним контекстом минулого, теперішнього і майбутнього. Під час вивчення взаємодії різних текстів вивчаються інтер- та інтракультурні діалоги, особливості їх побудови. Багаторівнева ментальна освіта втілює в собі когнітивні, емоційні, соціальні образи представників певної лінгвокультурної спільності. Оскільки текстовий вплив досягає максимального ефекту за наявності у співбесідників спільного соціального досвіду і професійних знань, то як важливий аспект навчання перекладу виступає формування когнітивної бази у сприймачів нової культури.

Важливу роль у перекладі відіграють нетекстові комунікативні фактори. З одного боку, вони можуть створювати ефект, відомий як гіпноз екзотичності будь-якого чужомовного тексту, що сприймається часом гостріше рідної мови і може здатися поетичнішим, звучнішим і образнішим, ніж є насправді. З іншого боку, нетекстові комунікативні фактори, позавербальна інформація тексту можуть призвести до міжкультурних непорозумінь, серед яких перекладачеві доводиться мати справу з тематичними, мотиваційними, ситуативними, естетичними чинниками.

Шляхи розв'язання міжкультурних непорозумінь, що становлять ключову галузь теорії міжкультурної комунікації, без сумніву, допомагають вирішувати проблему подолання труднощів у перекладі. Передбачається, що перекладачі орієнтуються в типології міжкультурних непорозумінь, бачать різницю не лише в різноманітних культурно-специфічних смислах, а й у їх відтінках.

Зразки поведінки по-різному осмислюються носіями різних культур. Коли при обговоренні майбутньої кооперації між німецькими і французькими партнерами сторони домовляються підготувати до першої зустрічі *KONZEPT* (концепцію) можливих сфер співробітництва, нерідко буває так, що німецька сторона приїздить на неї з ретельно опрацьованими, письмово задокументованими поданнями, в той час як французи представляють свій *CONCEPT* у вигляді первісної основи для сумісного «мозкового штурму». Німецькою мовою подається структурована заготівка, а французькою – систематизація попередніх міркувань.

Текст як форма репрезентації інтеркультурних цінностей, як елемент міжкультурної комунікації виступає посередником між носіями різних культур. Професіонали, які використовують у своїй основній діяльності спеціальну літературу іноземною мовою, найбільш успішні, їх прогресуючий професійний інтерес неминуче перехрещується з майстерністю перекладача і практичним застосуванням навичок реферативного перекладу. Для них іноземна мова реально є засобом підвищення професійної компетенції.

Якщо в тексті порушується культурно-специфічна тема, то в ньому, як правило, домінує й відповідна лексика, яка потребує значної уваги тлумача. Непорозуміння можуть викликати і стилістичні засоби типу пародії та алюзії. Щоб західний читач зрозумів і адекватно переклав, наприклад, твори такого майстра літературних алюзій, як В. Аксьонов, інтуїції недостатньо, потрібно знати російську літературну класику. Насиченість текстів В. Аксьонова маркерами інтертекстуальності ставить перекладача в залежність від текстів, які були прочитані ним раніше. Кожне слово (кожен знак) тексту виходить за його межі. Будь-яке розуміння є співвіднесенням даного тексту з іншими текстами.

Інформаційна лакуна, яка виникає в процесі текстової комунікації, заповнюється на основі соціально-культурного досвіду індивіда. Чим більший у студентів обсяг знань соціально-історичного і культурного контекстів іншомовної спільності, тим вищий ступінь заповнення лакун.

Окрім вияву специфічних національно-мовних картин світу, **міжкультурна комунікація** характеризується цілим рядом особливостей, що роблять її відмітною від монокультурної комунікації. Ці чинники мають лінгвістичний та екстралінгвістичний характер. До них відносять реалії – назви об'єктів і процесів, характерних для життя певної лінгвокультурної спільноти:

1) *традиції, звичаї, обряди, свята:*

e. g. *Halloween (both in the UK and the USA)*

Thanksgiving Day (in the USA)

Bonfire Night (in the UK only)

Speech Day (at schools)

Good Friday – Страсна П'ятниця

Palm Sunday – Вербна Неділя;

2) *назви історичних та архітектурних пам'яток, площ, вулиць, фірм, періодичних видань, міфічних персонажів та імена національних героїв і діячів:*

e. g. *Westminster, Mansion House, White House, Downing Street, Whitehall, St. Nicholas, Santa, Georgie Porgie, Jack Horner (from "Nursery Rhymes"), Дід Мороз і Снігуронька;*

3) *побутова культура, пов'язана з національними традиціями, мовним етикетом:*

e. g. *Not at all*

Don't mention it (BE)

You are welcome

Any time (AE)

Mind the step (BE)

Watch your step (AE);

4) *повсякденні назви об'єктів, рис поведінки, звички, рухи, жести, міміка:*

e. g. *типово англійське поняття "privacy".*

Потрібно розрізняти і національно-варіантні особливості у називанні різних об'єктів:

В	<i>notice board</i>	А	<i>bulletin board</i>
Е	<i>card index</i>	Е	<i>card catalog</i>
	<i>noughts and crosses</i>		<i>tick-tack-toe</i>
	<i>fog lamp</i>		<i>fog light</i>
	<i>Sod's Law</i>		<i>Murphy's Law</i>
	<i>press stud</i>		<i>snap fastener</i>

5) **культурна специфіка у мові, особливо у фразеології, висловах, прислів'ях, порівняннях:**

e.g. *I don't think I'll go there.*

Old Glory (одна з назв американського прапора поряд із «*Stars and Stripes*»).

В умовах міжкультурної комунікації реалії можуть створювати перешкоди через певні «лакуни» (міжкультурну асиметрію), що особливо чітко виявляється в певних дискурсах і заслуговує на подальше вивчення.

Будь-який переклад є процесом інтерпретації чи вторинного породження тексту / дискурсу у різних галузях людської діяльності. У цьому плані важливими факторами є жанрово-стилістичні, комунікативно-прагматичні особливості тексту, проекція авторського тексту на іншу культуру, особистісні фактори щодо автора тексту, його світоглядне і творче кредо у контексті культури, що сприймається, та власне професійні якості перекладача.

Окремо взятий акт перекладу завжди не позбавлений суб'єктивно-індивідуальних рис і є частковим випадком реалізації перекладацької компетенції (сюди входять володіння мовами, творчі здібності, обсяг соціокультурологічної обізнаності). Перекладачі є представниками однієї національно-лінгвокультурної спільноти і, відповідно, повинні мати певну когнітивну базу, тобто певним чином структуровану сукупність необхідних

обов'язкових знань як своєї, так і іншої національно-культурної спільноти, адже ними володіють носії цих мов, і ці сукупності виливаються в специфічний національно-культурний менталітет. У кожному акті комунікації перекладач фактично є посередником у діалозі культур.

Перекладацька компетентність — це лінгвістична, семантична, інтерпретативна, текстова, міжкультурна компетентність.

Знання про суспільство і культуру народу, мова якого вивчається, є надзвичайно важливими для загальної культури сучасної людини. Характерні риси європейського суспільства та його мови і культури можуть бути пов'язані:

1) *з повсякденним життям*, наприклад: їжа та напої, години прийняття їжі, поведінка за столом; робота (розклад, перерви, відпустки, звичаї, традиції); дозвілля (вільний час, заняття різними видами мистецтва, спорту, активне і пасивне дозвілля, засоби зв'язку і масової інформації тощо);

2) *з умовами життя*, наприклад: житлові умови в місті й селі; рівні життя (регіональні, соціально-групові й етнічні варіанти); соціальний захист і забезпечення населення, охорона здоров'я;

3) *з міжособистісними відносинами й стосунками в сім'ї й суспільстві*: соціальна структура та взаємовідносини між класами; сімейна структура та взаємовідносини в сім'ї; статеві стосунки; стосунки між поколіннями; трудові взаємовідносини; стосунки з поліцією, офіційними органами і т. д., взаємовідносини між політичними та релігійно-конфесійними групами;

4) *із цінностями, поглядами та ідеалами, поведінкою* за такими параметрами: суспільний клас; суспільно-професійні групи (ремісники та робітники, службовці, університетські й кадрові працівники у різних установах); майно (прибутки та спадщина); соціальне забезпечення; установи; історія (основні події й факти); традиції та зміни в них; національні культури; меншості (етнічні, релігійні); національна самобутність; політика; мистецтво (музика, образотворче мистецтво, театр, народна музика і пісня, танці і т. д.); ремісництво й ручна праця (в'язання, вишивання, ткацтво, плетіння гачком,

плетіння кошиків, деревообробка); релігія; спорт; гумор; хобі (фотографія, садівництво, харчування, колекціонування і тощо);

5) з мовою тіла: знання правил пристойної поведінки, загальноприйнятих жестів, які входять до соціокультурної компетенції;

6) з етикетно-ритуальною поведінкою: правила поведінки та хорошого тону, пов'язані з бесідою, одягом, пунктуальністю під час візитів, подарунками, напоями та їжею і т. ін.; поведінка, пов'язана з релігійною практикою і ритуалами; поведінка аудиторії та глядача на концерті, виставі, виставці, у музеї, на зборах, конференціях, презентаціях, на балах, вечірках, дискотеках, у кафе та ресторанах і т. д.

В основі міжкультурної свідомості лежать усвідомлення регіональних та соціальних відмінностей цих двох світів. Соціолінгвістичний компонент входить до лінгвістичного аспекту соціокультурної компетенції. Маркери соціальних стосунків дуже відрізняються у різних мовах та культурах, вони залежать від таких чинників, як соціальний та віковий статус співрозмовників, близькість стосунків, регістр мовлення тощо. Наприклад, вживання та вибір форми привітання під час зустрічі (*Good morning! Good afternoon! Good evening! Hello! Hi! Morning!*); вживання та вибір форми привітання під час знайомства (*How do you do? Hi! Hello! Glad to see you! Delighted!*); вживання та вибір форми звертання: офіційна (*My Lord! Your Grace! Your Majesty!*), формальна (*Ladies and Gentlemen! Sir, Madam, Miss, Mr. Fox, Mrs. Fox, Ms. Fox, Dr. Philips, Professor Higgins, Lord Justice*), неформальна (*John! Peter! Ann! Susan! Young man! Young lady!*), фамільярна, інтимна (*look here, dear; my dear; darling; my love, my life honey, my dear fellow*), авторитарна (лише прізвище, *e.g. I say, Smith*), агресивна (*Johnson, You (there)! Listen you!*); вживання та вибір вигуків (*You stupid idiot! You know, Tom, you are...!*); вживання та вибір форм при висловленні співчуття, жалю (*I am so sorry to hear that. It's a pity.*); вживання та вибір форм при висловленні згоди чи незгоди (*I agree with you. I couldn't agree more*); вживання та вибір форм при висловленні захоплення чи скарги (*What a pleasure! How marvelous! What a shame! How awful! I'd like to see*

the manager, please. Perhaps you could... There seems to be a mistake in my bill); вживання та вибір форм під час прощання (*Good-bye! Bye! See you later! See you soon! See you! Take care! Look after yourself!*)

Соціолінгвістична компетенція передбачає також знання правил ввічливості та вміння їх дотримуватися. **Позитивна ввічливість** передбачає такі вміння: виявити інтерес до стану здоров'я, стану справ (*How are you today? How's life? How are you getting on?*); співчувати й співпереживати (*I'm sorry to hear that... Let's hope for the best*); висловити вдячність, захоплення, захват (*I'm so glad you were able to come. Thank you for your kindness. It's so nice of you. It's the best.... I've seen (had)*). **«Вимушена» ввічливість** передбачає такі вміння: уникати проявів влади, прямих наказів, прямої незгоди (*Could you ...? Would you mind ...? Is it all right if ...? Why don't you try...?*); висловити вибачення, шкода (*I'm sorry to say but... it's not so. I'm afraid you are wrong.*); уникати прямого висловлення негативних емоцій і ставлень (*You are so very much changed. I hope you are well, Mr. Brown? Anything wrong?*); доречне вживання типових фраз увічливості та відповіді на них («Please», «Here you are», «Thank you», «Thanks», «Don't mention it», «It's my pleasure», «You are welcome»).

Потрібно вміти розпізнавати та доречно реагувати на неввічливість, навмисне ігнорування правил ввічливості як у ситуаціях безпосереднього спілкування, так і під час роботи над текстом прозового чи драматичного твору. Перекладач повинен уміти інтерпретувати мовленнєву поведінку персонажів та дійових осіб, наприклад, висловів надмірної різкості та відвертості, вираження презирства чи зневаги (*Listen you, there!*), вимоги та докору (*You ought to have been more modest. You could work better*), гніву та нетерпіння (*Can't you ever learn/do..?*), демонстрації зневаги і зверхності (*You are good for nothing!*). При перекладі українською мовою потрібно уважно добирати адекватні засоби передачі подібних випадків ігнорування правил ввічливості.

До соціолінгвокультурної компетенції входять також знання виразів народної мудрості, сталих виразів та відомих усім носіям даної культури

афоризмів. Тому під час вивчення іноземної мови особливо увагу необхідно звертати на вивчення прислів'їв та приказок національно-самобутнього характеру, напр.: *No news is good news. Practice makes perfect. To carry coal to Newcastle. All work and no play make Jack a dull boy. Every dog has his day. The proof of the pudding is in the eating. The spirit is willing but the flesh is weak (The Bible). Cowards die many times before their deaths (William Shakespeare). Fools risk in where angels fear to tread (Alexander Pope). The Monarch reigns but does not rule*; сталих виразів, характерних для висловлень про погоду, місцевість, компаративні фрази, наприклад: *It's raining cats and dogs. It never rains but it pours. The Black Country; the Emerald Isle; as sober as a judge; as drunk as a lord; as changeable as weather; as happy as a lark*, а також виразів про стосунки і ставлення людей, наприклад: *Actions speak louder than words. All is not gold that glitters. Even a cat may look at the king. He who pays the piper calls the time; to be born with a silver spoon in his mouth*, про цінності у їх житті, наприклад: *Time is money. Time and tide wait for no man. Money talks. A penny saved is a penny gained*, про особливості національної поведінки, наприклад: *To call a spade a spade. You can't have your cake and eat. Do as you would be done by. Beggars cannot be choosers. Don't put all your eggs into one basket. You scratch my back and I'll scratch yours.*

У наші дні рекламні висловлювання по телебаченню чи радіо або тексти навіть на одязі, оголошення та лозунги на робочих місцях виконують саме цю функцію. (Напр. *You name it – we have it! Keep smiling! Keep your spirits up! Don't worry! Be happy! Care killed a cat, not work! Phone us and we're there! Cheers!*)

Необхідно усвідомлювати і дотримуватися реєстру мовлення як компонента соціолінгвокультурної компетенції, наприклад, розрізняти: офіційний стиль, пор.: *Pray Silence for His Worship the Mayor!* формальний стиль, пор.: *May we now come to order, please?* нейтральний стиль, пор.: *Shall we begin?* неформальний стиль, напр.: *Right, what about making a start?*

фамільярний, розмовний стиль, пор.: *O. K. Let's get going*, інтимний стиль, пор.: *Ready, dear? Get going, darling? Start, honey?*

Соціолінгвістична компетенція передбачає також здатність розпізнавати лінгвістичні особливості суспільного класу, регіонального та національного походження, професійної групи тощо. Сюди входять як лексичні, так і граматичні особливості («*pavement*» (BE) і «*sidewalk*» (AE); «*lift*» (BE) і «*elevator*» (AE) «*I ain't seen nothing*» – «*I haven't seen anything*»), фонологічні особливості вимови, ритму, паралінгвістичні та корпоральні особливості.

В умовах міжкультурної комунікації домінуюча комунікативна схема перекладу вимагає пошуку динамічної еквівалентності, якої можна досягти за належної перекладацької компетенції. Її важливим компонентом є соціокультурна компетенція, яка робить перекладача ключовою фігурою у діалозі культур.

Переклад професійних підмов у рамках галузевих культур

На початку 21-го століття навряд чи можна говорити про існування монолітних національних культур та відповідно мов, які зрозумілі всім представникам того чи іншого етносу. У наш час унаслідок швидких науково-технічних та соціальних змін сформувалися професійні «підмови» в рамках національних мов, на яких спілкуються представники тих чи інших галузей виробництва, науки, економіки та політики. При цьому люди, які належать до однієї мовної та етнічної групи, але які не входять в окреслену професійну галузь, швидше за все, мало що зрозуміють, слухаючи (або читаючи) мовленнєві твори представників професійних галузей. Ситуація ускладнюється ще й тим, що всередині професійних підмов існують та активно розвиваються професійні жаргони, які стають зрозумілими все вужчому колу професіоналів, часто тільки представникам «культури» тієї чи іншої організації, фірми чи професійного об'єднання.

Так, люди, які професійно працюють з комп'ютерами, мабуть, зрозуміють, що «*Клікнути* (від англ. *click*) мишкою на Україну» означає

«Навести курсор комп'ютера на слово «Україна» та натиснути клавішу маніпулятора типу «мишка», кадрові працівники британського Міністерства освіти та працевлаштування, скоріше за все, зрозуміють, що «*We have a pool of high-fliers whom we promote*» означає, що «*Ми маємо резерв талановитих осіб, яких ми просуваємо по службі*», а для робітників банківської сфери «*We have ten projects in the pipe-line*» означатиме «*Ми маємо десять проектів у стадії розроблення*». При цьому жоден словник саме такого тлумачення виділених слів не дає або взагалі їх не фіксує. Деякі дослідники взагалі не вважають галузеві терміни «словами», а розглядають їх як особливу якість, яку звичайні слова набувають або втрачають у процесі мовлення.

Рух слів можливий як «від центру за межі окресленого простору» (слова переходять із класу в клас аж доки не «забуваються» і не потрапляють до пасивного словника), так і із-за меж окресленого простору до центру («забуті» слова шляхом актуалізації через професійний жаргон знову потрапляють до термінології, а потім до загальноживаної лексики). Прикладами першого явища можуть бути англійські слова *pupil*, *scientist* та *sportsman*, які поступово витісняються словами *student*, *academic* та *athlete*. Прикладами другого процесу можуть бути слова *coach* (м'який автобус) та *challenge* (проблема, актуальне питання), які порівняно недавно набули таких значень. Рух слів у обох напрямках спричинений такими основними факторами:

1. Необхідністю дати назву новому явищу (наприклад, *web-site*, *to browse*, *computer mouse*).
2. Необхідністю «розвести» назви відповідно до різних денотатів (наприклад, *coach* технічно відрізняється від *bus*).
3. Набуттям денотатом нового змісту (наприклад, *challenge* має більш «конструктивний» зміст порівняно з *problem*, *challenge* – це те, що необхідно терміново вирішити у позитивному сенсі).
4. Впливом соціолінгвістичних факторів, зокрема гендерних параметрів мови (наприклад, марковане *sportsman* витісняється нейтральним *athlete*, *chairman* – *chair*, *chairperson* тощо).

5. Зникненням денотата, яке приводить до переходу слова до групи «історизмів» із подальшим переходом до пасивного лексичного запасу (наприклад, такі слова, як *wireless*, *typewriter*, *punched cast*, або *калоші*, *примус*, *лікнеп*, *колгосп*, *госпрозрахунок* тощо).

З поглибленням процесу розгалуження мовних культур стає цілком очевидним, що «знати мову» (тобто вміти говорити та читати загальновживаною мовою, яка містить принаймні 3500 мовних одиниць) зовсім не означає «бути у змозі перекладати» тексти, які хоч трішки виходять за рамки повсякденного життя в ту чи іншу професійну сферу. Для успішного перекладу таких текстів перекладач повинен бути «у темі», тобто усвідомлювати специфіку матеріалу, який він перекладає, і знати галузеві терміни, включаючи їх професійні жаргонні варіанти, аббревіатури та акроніми. Розгалуження мовних культур призводить до того, що терміни, які «створюються для того, щоб звільнити мову людей від недомовок, натяків, неоднозначного розуміння явищ дійсності» часто «утворюють професійно замкнуту термінологічно номенклатуру», тобто стають елементами *езотеричної* метамови, яку розуміють уже тільки представники певної галузевої еліти. Провести чітку межу різницю між езотеричним (тобто зрозумілим тільки вузькому колу фахівців) та загальновживаним термінами досить важко. Певним критерієм тут можуть бути галузеві словники, які, на жаль, відстають від практики принаймні на 3 – 5 років.

Так, наприклад, якщо у словнику зафіксовано *bull market* як «*ринок биків*», або «*ринок цінних паперів, де панує тенденція підвищення курсу акцій*»), *benchmark* як «*база для порівняння статистичних або економічних показників*», то такі варіанти можна вважати прийнятими широким загалом фахівців у даній галузевій культурі. Проте, якщо жоден словник не фіксує те чи інше слово, то його потрібно вважати езотеричним терміном, уживаним у межах професійної культури, таким, як, наприклад, *subsidiarity* («*субсидіарність*», тобто спроможність одного рівня системи доповнювати та підтримувати інший рівень), *interoperability* («*взаємосумісність*», тобто

спроможність спільно використовувати технічні, організаційні та інші можливості арміями різних країн) або *to browse web sites* («*гортати сторінки*» Інтернету, тобто шукати потрібну інформацію в комп'ютерній мережі). Перший із наведених термінів вживається у політичній культурі Канади, другий – у військово-політичній культурі НАТО, а третій – у галузевій культурі Всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет.

Проблема перекладу езотеричних термінів ускладнюється ще й тим, що у культурі перекладу, як правило, відсутні відповідні денотати, що пояснюється або вузькою специфікою, або новизною таких денотатів у культурі оригіналу. Це викликає необхідність шукати аналогії, робити кальки або описовий переклад такого терміна шляхом тлумачення його змісту, що можна побачити з наведених вище прикладів.

У практиці перекладу застосовуються всі відомі способи відтворення галузевих термінів, аббревіатур та акронімів, причому спостерігається певна перевага практичної транскрипції (приблизного фонетичного відтворення) та транслітерації (відтворення згідно з відповідними літерами іноземної мови) порівняно з калькуванням, уживанням аналогій або описовим перекладом, які часто застосовуються паралельно з іншими способами. Пор.:

clearing – *кліринг* (практична транскрипція);

trust – *трасм* (практична транскрипція);

insurance – *іншуренс* (практична транскрипція);

vouching – *ваучинг* (практична транскрипція);

broker-dealer – *брокер-ділер* (транслітерація та практична транскрипція);

underwriting – *описування (цінних паперів)* (калька);

cash – *кошти, готівка* (аналогія);

benchmark – *показник, маяк* (аналогії);

surgery – *робота депутата з виборцями* (аналогія);

sustainability – *спроможність підтримувати щось на заданому (усталеному) рівні* (описовий переклад);

Верховна Рада – *Verkhovna Rada* (транслітерація);

область – *oblast* (транслітерація);
прописка – *propiska* (транслітерація);
прокуратура – *prokuratura* (транслітерація);
адміністративно-командна система – *administrative-command system*
(калька);
безготівковий розрахунок – *noncash settlement* (калька);
матеріальні цінності *stocks; tangible assets* (аналогія);
СІЗО – *pre-trial detention centre* (калька), *СІЗО* (транслітерація).

Певну перевагу практичної транскрипції та транслітерації як способів відтворення галузевих термінів можна пояснити як відсутністю відповідних денотатів у мові перекладу, так і небажанням вживати довгі описові конструкції, тобто тенденцією мовленнєвої економії, що сприяє поглибленню професійного розгалуження мов.

Останнім часом усе більше поширюється тенденція не перекладати галузеві терміни, аббревіатури та власні назви взагалі, а лишати їх мовою оригіналу, що для фахівців полегшує спілкування, але, знову-таки, сприяє професійному розгалуженню мов. Особливо це притаманно «культурам» інформаційних технологій та медицини, причому приклади можна знайти практично у кожній відповідній публікації.

Професійне розгалуження мов та утворення езотеричних «підмов» у рамках галузевих культур є об'єктивним процесом сучасності, який зупинити чи якимось чином організувати практично неможливо. Відтак постає проблема підготовки перекладачів, які за таких умов уже не можуть бути «фахівцями широкого профілю», а повинні бути більш-менш вузькими – галузевих культур. Вважаємо, що цю проблему потрібно вирішувати шляхом удосконалення системи професійної практики майбутніх перекладачів з метою накопичення досвіду роботи з текстами (а ширше – з культурами) тієї галузі, у якій передбачається їхня майбутня спеціалізація.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють під глобальною структурою тексту?
2. Класифікація текстів К. Райє.
3. Поняття комунікативного значення тексту.
4. Чим відрізняються поняття «метатекст» і «прототекст».
5. Охарактеризуйте традиційну модель комунікативного процесу.
6. Проблема підготовки перекладачів на сучасному етапі.
7. У чому полягають причини міжкультурних непорозумінь у перекладі?
8. Наведіть приклади реалій. Із чим вони пов'язані?
9. Проаналізуйте складові перекладацької компетенції.
10. Обґрунтуйте причини появи галузевих термінів.
11. Поясніть термін «езотерична метамова».
12. Прокоментуйте способи перекладу галузевих термінів.

Література до розділу 2

1. Калинина В. Д. Теория и практика перевода : курс лекцій / В. Д. Калинина. – М. : Изд-во РУДН, 2008. – 179 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 576 с.
3. Карабан В. І. Переклад з української мови на англійську мову : навчальний посібник-довідник / В. І. Карабан, Дж. Мейс. – Вінниця : Нова Книга, 2003. – 608 с.
4. Кияк Т. Р. Форма і зміст мовного знака / Т. Р. Кияк // Вісник ХНУ. – 2004. – № 635. – С. 75–78.
5. Кияк Т. Р. Теорія та практика перекладу (німецька мова): підручник / Т. Р. Кияк, О. Д. Огуй, А. М. Наumenко. – Вінниця : Нова Книга, 2006. – 592 с.
6. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 254 с.

7. Комиссаров В. Н. Практикум по переводу с английского языка на русский / В. Н. Комиссаров, А. Л. Коралова. – М. : Высшая школа, 1990. – 127 с.
8. Краснова Л. В. До проблеми аналізу та інтерпретації художнього твору / Л. В. Краснова. – Дрогобич : ТзОВ «Вимір», 1997. – 147 с.
9. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / В. А. Кухаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
10. Мірам Г. Є. Основи перекладу: курс лекцій / Г. Є. Мірам. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 240 с.
11. Міщенко Л. А. Посібник з художнього перекладу до курсу «Теорія і практика перекладу» / Л. А. Міщенко, О. М. Турченко. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 176 с.
12. Пронина Р. Ф. Перевод английской научно-технической литературы / Р. Ф. Пронина. – М. : Высшая школа, 1986. – 175 с.
13. Радчук В. Д. Що таке інтерпретація? / В. Д. Радчук. – К. : КНУ, 1997. – 207 с.
14. Чужакин А. П. Мир перевода – 7. Общая теория перевода и переводческой скорописи / А. П. Чужакин. – М. : Р. Валент, 2002. – 158 с.
15. Korunets I. V. Theory and Practice of Translation / I. V. Korunets. – Vinnutsya : Nova Knyha, 2001. – 448 p.

Навчально-методичне видання

Школярєнко Віра Іванівна

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ І ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТИ**

Методичний посібник

Комп'ютерний набір: В.І.Школярєнко

Комп'ютерна верстка: В.І.Школярєнко

Формат 60 x 84/16. Гарнітура Times.

Папір друк. Друк ризоґр.

Умовн.-друк. арк. 6,31. Обл.-вид. арк. 5,8.

Тираж 100.

СумДПУ імені А. С. Макарєнка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87